Волинський національний університет імені Лесі Українки

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ ЧАСОПИС

№ 2 (23)

Видавничий дім
«Гельветика»
2024

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

ЯЦИШИН Михайло Михайлович, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри теорії та історії держави і права Волинського національного університету імені Лесі Українки, заслужений діяч науки і техніки України (головний редактор);

КРИКУНОВ Олександр Вікторович, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального права і процесу Волинського національного університету імені Лесі Українки (відповідальний секретар);

ГОЛОВКО Катерина Володимирівна, доктор юридичних наук, завідувач відділу економіко-правових досліджень Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій;

ДЕМЧУК Антон Михайлович, кандидат юридичних наук, декан юридичного факультету Волинського національного університету імені Лесі Українки;

ЛАРКІН Михайло Олександрович, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального права та правосуддя, завідувач кафедри методології науки та міжнародної освіти Запорізького національного університету;

ЯРМИШ Олександр Назарович, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, президент Міжнародної асоціації істориків права, головний науковий співробітник Інституту законодавства Верховної Ради України, заслужений юрист України;

DĘBIŃSKI Antoni, doctor habilitowany nauk prawnych, ksiądz profesor, rector, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II (Rzeczpospolita Polska);

SZEWCZAK Marcin, doctor habilitowany nauk prawnych, adiunkt Kat. Prawa Administracyjnego i Gospodarczego Wydziału Prawa, Prawa Kanonicznego i Administracji, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II (Rzeczpospolita Polska).

Журнал ухвалено до друку Вченою радою
Волинського національного університету імені Лесі Українки
28 березня 2024 р., протокол № 4

Науковий журнал «Історико-правовий часопис» зареєстровано у Національній раді України з питань телебачення і радіомовлення (Рішення № 1834 від 21.12.2023 року)
Ідентифікатор медіа: R30-02326.

Суб'єкт у сфері друкованих медіа – Волинський національний університет імені Лесі Українки (просп. Волі, буд. 13, м. Луцьк Волинської обл., 43025, post@vnu.edu.ua, тел. (0332) 720123).

Періодичність: 2 рази на рік.
Мови видання: українська, англійська, польська.

Наказом МОН України від 19.04.2021 № 420 (додаток 3) журнал включено до Категорії «Б» Переліку наукових фахових видань України зі спеціальності 081 – Право.

Офіційний сайт видання: www.chasopys.hl.vnu.volyn.ua

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

ISSN 2409-4544 (Print)

© Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2024

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ, ІСТОРІЯ, ФІЛОСОФІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА

Кропивницький Микола Олександрович,
КОНЦЕПЦІЯ СОЦІАЛЬНОГО ПРОГРЕСУ В УКРАЇНСЬКІЙ ПРАВОВІЙ ДУМЦІ (КРІЗЬ ПРИЗМУ ТВОРЧОСТІ І. Я. ФРАНКА Й М. П. ДРАГОМАНОВА): ДО ПОСТАНОВКИ ПИТАННЯ 5

Ляшко Сергій Валерійович
ДО ПИТАННЯ ПРО ПСИХОЛОГІЧНІ ВИТОКИ ПРИНЦИПУ СПРАВЕДЛИВОСТИ У НАЙДАВНІШИХ ЦИВІЛІЗАЦІЯХ МЕЖИРІЧЧЯ 12

КОНСТИТУЦІЙНЕ, АДМІНІСТРАТИВНЕ, ІНФОРМАЦІЙНЕ ТА ФІНАНСОВЕ ПРАВО

Гороть Алла Миколаївна
ОСОБЛИВОСТІ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРАВ ТА СВОБОД ЗАСУДЖЕНИХ 18

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЦИВІЛІСТИКИ

Демчук Антон Михайлович, Ленгер Яна Іванівна
ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ЕКОЛОГІЧНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ У СФЕРІ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ 26

Самчук-Колодяжна Зінаїда Федорівна, Прокопчук Катерина Миколаївна
ПИТАННЯ ЗАХИСТУ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ 34

Спєсівцев Денис Сергійович, Гофман Юрій Богданович
ПОНЯТТЯ І ВИДИ НАЦІОНАЛІЗАЦІЇ МАЙНА 40

Шевчук Лариса Миколаївна
РЕФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СИСТЕМИ ПУБЛІЧНИХ ЗАКУПІВЕЛЬ В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ ТА СТАЛОГО РОЗВИТКУ: ДЕЯКІ АСПЕКТИ 51

КРИМІНАЛЬНЕ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО, КРИМІНОЛОГІЯ, КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС І КРИМІНАЛІСТИКА

Гусак Андрій Петрович, Гусак Тарас Петрович
ВПЛИВ ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА НА ПСИХІЧНЕ ЗДОРОВ'Я НЕПОВНОЛІТНІХ: АНАЛІЗ ПРИЧИН, ПРОЯВІВ ТА ШЛЯХІВ ПРОТИДІЇ 57

Крикунов Олександр Вікторович, Музичук Катерина Сергіївна
БЕЗОПЛАТНА ПРАВНИЧА ДОПОМОГА ДЛЯ ПОТЕРПІЛИХ ТА ЗАСАДИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ 67

ТРИБУНА МОЛОДИХ УЧЕНИХ

Рубльова Оксана Володимирівна
ПРАВОВІ ОСОБЛИВОСТІ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЕКОЛОГІЧНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ У СФЕРІ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ ТА ПІСЛЯВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ 75

CONTENTS

THEORY, HISTORY OF STATE AND LAW, PHILOSOPHY OF LAW

Kropyvnytskyi Mykola
THE CONCEPT OF SOCIAL PROGRESS IN UKRAINIAN LEGAL THOUGHT (THROUGH THE PRISM OF THE WORKS OF IVAN FRANKO AND MYKHAILO DRAHOMANOV): FRAMING OF THE QUESTION……5

Laszko Serhéj
TO THE QUESTION OF THE PSYCHOLOGICAL ORIGINS OF THE PRINCIPLE OF JUSTICE IN THE ANCIENT CIVILIZATIONS OF MESOPOTAMIA……12

CONSTITUTIONAL, ADMINISTRATIVE, INFORMATIONAL AND INTERNATIONAL LAW

Horot Alla
PECULIARITIES OF INTERNATIONAL LEGAL REGULATION OF THE RIGHTS AND FREEDOMS OF CONVICTS……18

ACTUAL PROBLEMS OF CIVIL LAW

Demchuk Anton, Lenher Yana
LEGAL LIABILITY FOR ENVIRONMENTAL OFFENSES IN THE FIELD OF LAND RELATIONS IN UKRAINE……26

Samchuk-Kolodyazna Zinaida, Prokopchuk Kateryna
THE ISSUE OF CULTURAL HERITAGE PROTECTION……34

Spiesivtsev Denys, Hofman Yurii
THE CONCEPT AND TYPES OF PROPERTY NATIONALIZATION……40

Shevchuk Larysa
REFORMING THE NATIONAL SYSTEM OF PUBLIC PROCUREMENT IN THE CONDITIONS OF EUROPEAN INTEGRATION AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT: SOME ASPECTS……51

CRIMINAL AND CRIMINAL EXECUTIVE LAW, CRIMINOLOGY, CRIMINAL PROCEDURE AND CRIMINALISTICS

Hysak Andriy, Husak Taras
THE IMPACT OF DOMESTIC VIOLENCE ON THE MENTAL HEALTH OF MINORS: ANALYSIS OF CAUSES, MANIFESTATIONS AND WAYS OF COUNTERACTION……57

Krykunov Oleksandr, Muzychuk Kateryna
FREE LEGAL AID FOR VICTIMS AND PRINCIPLES OF CRIMINAL PROCEEDINGS……67

TRIBUNE OF A YOUNG SCIENTIST

Rublova Oksana
LEGAL FEATURES OF LIABILITY FOR ENVIRONMENTAL VIOLATIONS IN THE SPHERE OF LAND RELATIONS DURING MARTIAL LAW AND POST-WAR RECOVERY IN UKRAINE……75

ТЕОРІЯ, ІСТОРІЯ, ФІЛОСОФІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА

УДК 340.12
DOI https://doi.org/10.32782/2409-4544/2024-2/1

КОНЦЕПЦІЯ СОЦІАЛЬНОГО ПРОГРЕСУ В УКРАЇНСЬКІЙ ПРАВОВІЙ ДУМЦІ (КРІЗЬ ПРИЗМУ ТВОРЧОСТІ І. Я. ФРАНКА Й М. П. ДРАГОМАНОВА): ДО ПОСТАНОВКИ ПИТАННЯ

Кропивницький Микола Олександрович,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри права
Львівського інституту Приватного акціонерного товариства «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом»
ORCID ID: 0000-0003-0981-0774

У другій половині XIX ст. більшість українських учених, письменників та інтелектуалів (В. Б. Антонович, М. П. Драгоманов, М. М. Ковалевський, В. В. Лесевич, І. Я. Франко та ін.) активно розпочали пошук чинників і «пружин» історично-правового розвитку в раціональній («позитивній») сфері людської (суспільної) діяльності. Оскільки об'єктивна дійсність розвивається за притаманними прогресу закономірностями, соціальна дійсність, на їхню думку, може належно сприйматися й оцінюватися лише крізь призму концепції соціального прогресу. Прогрес розглянуто як якісну характеристику соціального процесу, яка виходить з того, що внаслідок розвитку (змін, інновацій, мутацій тощо) соціальний суб'єкт може переходити від нижчих форм свого існування до вищих, більш досконалих (прогрес, поліпшення, поступ). Показано, що М. П. Драгоманов трактує прогрес у дусі позитивістської теорії чинників, а соціальний прогрес трактує як нелінійне й суперечливе явище. Підкреслено, що сучасна Драгоманову філософія історії постає можливою для нього лише з погляду теорії поступу, змістом і метою якої є уподібнення реального життя певному ідеальному типу. Драгоманівська теорія соціального прогресу формулюється як безумовний закон однолінійного (висхідного) невпинного історичного розвитку – від нижчих до вищих ступенів, аж до досконалого суспільства. У праці «Рай і поступ» М. П. Драгоманов розкриває органічний (відтак – логічний) перебіг розумового прогресу людства як запоруки соціального – від релігійного до секулярного (ранньомодерний період) етапу, з одночасним ростом загальної правосвідомості. І. Я. Франко розглядає соціальний прогрес як еволюційний вектор суспільного розвитку із рівномірними коливаннями як прогресивного, так і регресивного (але менш визначального) чинників. Попри тиражовану у радянській історіографії тезу про замкнутість Франкового тлумачення соціального прогресу на марксистській методології, сучасний незаангажований аналіз демонструє його перебування в концептуальній рамці позитивізму Огюста Конта, яку він активно переосмислював.

Ключові слова: *еволюція, громада, лібералізм, поступ, світогляд, суспільство.*

Kropyvnytskyi Mykola. The concept of social progress in Ukrainian legal thought (through the prism of the works of Ivan Franko and Mykhailo Drahomanov): framing of the question

In the second half of the 19th century the majority of Ukrainian scientists, writers and intellectuals (V. B. Antonovych, M. P. Drahomanov, M. M. Kovalevskyi, V. V. Lesevich, I. Y. Franko, etc.) actively began the search of factors and «springs» of historical and legal development in the rational («positive») sphere of human (social) activity. Since objective reality develops according to the patterns specific to progress, social reality, in their opinion, can be properly perceived and evaluated only through the prism of the concept of social progress. Progress is considered as a qualitative characteristic of the social process, which is based on the fact that as a result of development (changes, innovations, mutations, etc.), a social subject can move from lower forms of its existence to higher, more perfect ones (improvement). It

is shown that Mykhailo Drahomanov interprets progress in the spirit of the positivist theory of factors, and interprets social progress as a non-linear and contradictory phenomenon. It is emphasized that Drahomanov's modern philosophy of history becomes possible for him only from the point of view of the theory of progress, the content and purpose of which is to assimilate real life to a certain ideal type. Drahomanov's theory of social progress is formulated as an unconditional law of unilinear (ascending) unceasing historical development – from lower to higher levels, up to a perfect society. In the work «Paradise and progress» Drahomanov reveals the organic (hence – logical) course of the mental progress of mankind as a guarantee of the social stage – from religious to secular (early modern period) with the simultaneous growth of general legal awareness. Ivan Franko considers social progress as an evolutionary vector of social development with equal fluctuations of both progressive and regressive (but less determining) factors. Despite the thesis replicated in Soviet historiography that Franko's interpretation of social progress is based on Marxist methodology, modern non-engaged analysis demonstrates his stay in the conceptual framework of Auguste Comte's positivism, which he actively reinterpreted.

Key words: *evolution, community, liberalism, progress, outlook, society.*

Постановка проблеми. Прогрес (від лат. progressus – рух уперед) розуміють як такий напрям розвитку, за якого реалізуються внутрішні можливості певної системи в процесі становлення якісно нової системи, яка забезпечує більш високий ступінь цілісності, досконалості, стійкості, пристосованості до середовища й вищий потенціал для наступного ступеня розвитку [13, с. 130]; якісні чи структурні зміни певного суспільного явища чи соціальної системи, які становлять удосконалення цього явища, порівняно з його попереднім станом [6, с. 39]. Як зазначає О. Є. Гомілко, відповідно до ідеї прогресу, поступ людства відбувається в напрямі вдосконалення різних соціально-культурних практик, а головним завданням пізнання стає пошук загальних смислів історії (прогресизм). При цьому ідея прогресу в сучасній соціальній рефлексії зазнає критики й ґрунтовного переосмислення: у сучасній філософії історії відбувається як подолання прогресизму, так і теоретична реабілітація ідеї прогресу [5, с. 198–199].

Ідея соціального прогресу виникає ще в античності, а перші теорії соціального прогресу з´явилися у XVII ст. [13, с. 131]. Утвердження ідеї соціального прогресу нерозривно пов´язане з соціальною творчістю. Можна навіть стверджувати, що прогрес і є функцією соціальної творчості, яка пов'язана з проблемою свободи. Соціальний прогрес – ідея, що суспільство може покращитися або покращується в плані його соціальних, політичних та економічних структур внаслідок безпосередньої дії людини, через соціальну активність або як природний аспект соціокультурної еволюції [6, с. 39]. Як зазначає В. О. Скворець, теорія соціального прогресу започаткована в Новий час, коли уявленням про швидкий і неминучий «кінець світу» була протиставлена оптимістична перспектива розвитку людства [14, с. 126]. Проблеми соціального прогресу були у фокусі уваги низки українських мислителів і науковців XIX – початку XX ст., серед яких чи не найпомітнішими фігурами є І. Я. Франко й М. П. Драгоманов.

Стан дослідження проблеми. Проблемам міждисциплінарного дослідження інтелектуальної історії, соціально-правової думки українських правників та інтелектуалів й місця в ній концепції соціального прогресу присвячували свої праці В. О. Артюх, К. В. Батаєва, Д. М. Бєлов, О. Б. Бунчук, О. Є. Гомілко, Я. Й. Грицак, О. С. Забужко, Ф. М. Медвідь, В. П. Степаненко, Л. В. Ушкалов та ін.

Метою статті є проаналізувати концептуально-теоретичні погляди М. П. Драгоманова та І. Я. Франка на зміст поняття «соціальний прогрес» в історичній ретроспективі.

Nota bene: у контексті даної статті поняття «поступ» і «прогрес» належать до синонімічного ряду з огляду на однакове семантичне навантаження й особливості наукового слововжитку в тодішній українській мові.

Виклад основного матеріалу. Остаточно сформована європейською думкою у XVIII ст. ідея соціального прогресу мала низку прихильників серед репрезентантів, відповідно, української соціальної

думки, тож поет, письменник, науковець, філософ, політик і один із найвидатніших українських діячів І. Я. Франко, «знаходячись в обрії позитивістської парадигми поступу», не міг її оминути й не переосмислити творчо [1, с. 157]. «Поступ» слугував центральною категорією, навколо якого укладався світогляд Франка, причому як у молодому, так і зрілому віці; його називали «одним із найвідданіших речників поступу у нашім краю» [18, с. 174]. Безсумнівним авторитетом для Франка в цій царині був Огюст Конт (творець терміну «позитивізм»), який «серед усіх великих ідеологічних візіонерів XIX ст. першим зрозумів, що новий світ потребує нової релігії, суголосної з загальним науковим духом доби. Такою релігією мала стати віра у поступ» [7, с. 227].

Я. Й. Грицак ілюструє центральне вістря світогляду І. Франка за допомогою карикатури, що її сам письменник придумав для львівського сатиричного журналу «Нове Зеркало»: у локомотив із написом «Postupus» (латинізована форма українського слова «поступ») вперлися, намагаючися стримати його рух, два бугаї – один із них карикатурно представляв австрійського міністра Андраші, другий – німецького канцлера Бісмарка. Їхня зусилля спостерігають збоку двоє селян, і один каже другому: «Ні, Семене, не спинить тота пара [биків] тоту пару [паровий локомотив]. Ця карикатура відображає головні елементи світогляду Івана Франка: віру в поступ і його нестримну силу; засудження й висміювання «реакційних сил», які надаремно силкуються його спинити; переконання, що саме народ найбільше виграє від масштабних «поступових» змін. При цьому характерно, що історики вважають період між 1867 і 1914 рр. класичною добою прогресу, коли Європа мінялася швидше, аніж будь-коли раніше [7, с.с. 222, 423].

Як підкреслює О. Б. Бунчук, поглядам І. Франка, який виявляв схильність до інтегрування елементів природно-правового, соціологічного й формально-догматичного правопізнання, була властива «внутрішня неоднорідність та еволюційна змінність», а його соціально-правові погляди «слід розглядати у зв'язку з еволюцією його світогляду, яка проходила від філософської лірики до антропологічного матеріалізму і громадівського соціалізму драгоманівського зразка, а далі, через критику марксизму, відбувся поступовий перехід від соціальної до національної ідеї в соціальній філософії» [4, с. 10–11].

У статті 1878 р. «Наука і її взаємини з працюючими класами» мислитель описує лінійний прогрес суспільства: «людина споконвіку прагне до однієї мети – до щастя. <…> людство від самого початку свого розвитку ...постійно і невпинно прямує до тієї мети» [16, с. 33]. Науково-публіцистична стаття 1903 р. «Що таке поступ?» уже розгортає більш докладну дослідницьку панораму аналізу поняття. Із позиції «емансипації людської одиниці» вчений розглядає соціальний прогрес як шлях сходження індивіда до щастя на основі вільного вибору, але «тільки у співжитті з іншими людьми, в родині, громаді, нації» [17, с. 345]. Дослідник інтуїтивно зумів розгледіти за привабливими «вселюдськими фразами» про «національні ідеали», «соціальну демократію» фальшиву суть «життя в Енгельсовій народній державі», де «власна воля і власна думка кожного чоловіка мусила би щезнути, занидіти, бо ану ж держава признає її шкідливою, непотрібною» [17, с. 346].

Що ж стосується українського публіциста, історика, філософа, економіста, літературознавця, фольклориста й громадського діяча М. П. Драгоманова (1841–1895 рр.), ідея прогресу відігравала в його світогляді фундаментальну роль [15, с. 75]. Наставник Драгоманова на теренах історичної науки О. І. Стронін у книзі «Політика як наука» подає таку (заснованому на сталому трансфері між природознавством і суспільствознавством) візію поняття «прогрес» (відкривачем якого є П'єр Ніколь, а фундатором – Огюст Конт): «…Капітальне політичне узагальнення, ідея прогресу, що її зазвичай пов'язують то з Вольтером, Тюрго, Кондорсе, то з німецькими філософіями історії, належить іще янсеністу Ніколю, який у своєму творі про буття Бога казав: «існує постійний, старий, як і сам світ, прогрес. Цей прогрес нагадує прогрес людини, яка виходить з дитинства й проходить інші віки». І попри те, що спершу ця ідея мала характер абсо-

лютний, характер безконечного й безумовного удосконалення людського роду, і з цим характером дійшла до нашого часу, це узагальнення було вже досить широким задля того, щоби була змога будувати на ньому науку»; Левко Мечников у виданій 1889 р. у Парижі книзі «La civilization et les grands fleuves historiques» пише: «Поняття прогресу набуло точного, незалежного від метафізичних хитрощів та довільних тлумачень, значення тільки з настанням дарвінівської доби в природознавстві… <…> Серію чи низку явищ уважають за прогресивну в тому разі, якщо кожен послідовний її етап, відтворюючи прикметні риси всіх попередніх етапів, містить у собі й іще якийсь елемент, відсутній у попередніх, і якщо при всьому цьому нові стадії мають змогу породжувати нові зміни, здатні розвиватися в наступних стадіях еволюції» (цитати наведено за [15, с. 76]). Недарма відтак український історик, дійсний член Міжнародної вільної академії наук у Парижі Б. Д. Крупницький прямо називав Драгоманова «послідовником Огюста Конта» [Крупницький, с. 4]. У пробній лекції 1864 р. (для отримання звання приват-доцента Київського університету) Драгоманов окреслив розуміння прогресу як поступового звільнення особистості, тобто в типово емансипативному дусі, демонструючи нерозривність ідей прогресу й свободи у спадщині Тацита.

І. Лисяк-Рудницький кваліфікує ідеї Драгоманова як суміш ліберально-демократичних, соціалістичних та українських патріотичних елементів із позитивістським філософським підґрунтям [12, с. 352]. Під впливом П. Ж. Прудона Драгоманов убачав кінцеву мету людського поступу як майбутнє встановлення анархії – добровільної асоціації вільних і рівних осіб з усуненням авторитарних рис у суспільному житті. Мотивація драгоманівського соціалізму була етичною: турбота про соціальну справедливість та експлуатованих, запровадження конкретних соціально-економічних реформ (наприклад, охоронне трудове законодавство, прогресивний прибутковий податок). Драгоманов – типовий прогресист своєї доби – беззастережно вірив у те, що європейські ідеали як норма оцінювання дійсності – наукового поступу, громадської та особистої свободи, соціальної справедливості – об'єктивно добрі й абсолютно обов'язкові [12, с.с. 352, 358–359], чим викликав на себе напади критиків різних флангів ідейно-суспільного.спектру, про що сам із дотепом зауважував: «Я завше прожив так, що мене по меншій мірі з двох боків лаяли, й навіть таке сам собі правило виробив, що як що-небудь напишу таке, що і лають тільки з одного боку, то вважаю за діло невдачне» [2, с. 320].

Загальним ідеалом для Драгоманова є постдержавне самокероване суспільство, що складається зі самоврядних локальних спільнот-громад, які є засадничо рівною між собою «спілкою вільних осіб», що тимчасово виділяють з-поміж себе окремих виборних функціонерів [8, с. 296]. Як зазначають Д. М. Бєлов і М. О. Марцеляк, аналізуючи прогресивістський конституціоналізм вченого, ідеал соціальної організації Драгоманова ґрунтувався на космополітизмі та демократичному еволюційному соціалізмі, що обумовлювало специфічність і виключність такої моделі конституціоналізму, «оскільки надалі конституціоналістська думка в Україні все більше поляризувалась – вліво, вбік марксизму та народництва, вправо – в бік консерватизму та націоналізму» [3, с. 66], тому, резюмують дослідники, «М. Драгоманов став засновником лівої традиції в українському конституціоналізмі і єдиним представником прогресивістської течії в цій традиції, тобто течії, що репрезентувала еволюційно-демократичне крило в соціалістичному русі та філософії, що сьогодні набирає силу в особі таких політиків як Берні Сандерс, Александрія Окасіо-Кортес у США чи Жан-Люк Меланшон у Франції» [3, с. 66–67].

Ідея прогресу була основною складовою частиною лібералізму XIX ст. Що вирізняє ідею прогресу в Драгоманова, то це її доволі критичне формулювання: вчений ніколи не сприймав прогрес як якийсь автоматичний природний процес і не ототожнював його, як це робило багато представників вульгарного лібералізму XIX ст., з технологічними досягненнями й нагромадженням матеріальних благ: прогрес по суті є питанням вищого ступеня духовної культури й соціальної справедливості, а віра в нього дає людям змогу прагнути

до вдосконалення умов життя. «Тільки віра в поступ рятує людину від песимізму і розпачу, від гуманної мізантропії і навчає міряти часи і особи мірою відносного удосконалення… Тільки прийняти ідеї поступу дає солідну базу ідеї, що історичні явища розвиваються за певними законами і правилами» [9, с. 123].

У своєму «останньому заповіті українському народові», книзі «Рай і поступ» [10], Драгоманов, ніби замикаючи коло життя, звертається до ідеї прогресу-поступу як єдиного «ключа розуміння» суспільних явищ, а водночас чогось такого, що може врятувати людину від екзистенційного розпачу, дарувати їй не лише надію, але й щастя. «Думка про поступ тим власне і корисна людям, – пише Драгоманов, – що вона поясня їм усе минуле, теперішнє і будуще життя всього роду людського і показує, до чого і як той рід іде, і через те дає міцний ґрунт для праці кожної людини і навчає людей ніколи не тратити надії на ліпші часи і сполучатись для спільної праці для того, щоб дійти до можливого поліпшання свого життя тепер і надалі. Сим думка про поступ безмірно більше корисна людям, ніж усякі віри в рай на землі, котрі й не залежать од людей, або на небі, для котрого люде зневажають життя на землі. При сьому наука про поступ не відрива ні одної з добрих думок про способи заслужити царство небесне, – бо вона теж навча людей, що треба любити других, як самих себе…». Л. Ушкалов добачає тут певний теологічний аспект: віра в поступ-прогрес – якась особлива форма віри в Бога; недарма ж засновник видавництва «Ранок» Олекса Коваленко в передмові до третього видання «Раю і поступу» писав у вересні 1906 р., що Драгоманов створив цю книгу для тих, хто «шукає одповідів на неясні релігійні питання», і порівняв її зі славетною книгою Ернеста Ренана «Vie de Jésus», а заключні думки «Раю і поступу» звучать як хорал про рай на землі: коли думка про поступ «з більшою освітою людності розшириться по всім станам громадським і по всім народам, то, певно, поступ у громадах людських до всього ліпшого піде так скоро і доведе людей до такого щасливого і праведного життя, котре нам тепер і уявити собі важко» [15, с. 577]. Драгоманов показує, як кожен крок уперед у розвитку поняття прогресу відповідав крокові цивілізації. Ідеалістичну філософію історії можна висловити так: рушійною силою, що стоїть за позитивним розвитком, є прогрес ідей [12, с. 376–377].

Як лапідарний висновок, чи не найкращою оцінкою впливу Драгоманова на розвиток української суспільно-політичної й філософсько-правової думки, зокрема й у царині соціального прогресу можуть слугувати слова Франка в передмові до другого тому їх взаємного листування, виданого поетом у Львові в 1906 р.: «як мало ми, його ученики, розуміли його за його життя, як мало ми здібні були піднестися на ту висоту знання і поглядів, на якій він стояв і з якої не спускався ніколи. Він був для нас правдивим учителем і вповні безкорисно не жалував праці, писань і упімнень, і навіть докорів, щоб наводити нас, лінивих, малоосвічених, виросліх у рабських традиціях нашого глухого кута, на кращі, ясніші шляхи європейської цивілізації. Можна сказати, він за вуха тяг нас на той шлях, і коли з генерації, що більш або менше стояла під його впливом, вийшла яка користь для загального й народного діла, то се в найбільшій мірі заслуга покійного Драгоманова» [15, с. 9].

ЛІТЕРАТУРА:

1. Артюх В. О. Тяглість історії й історія тяглості: українська філософсько-історична думка першої половини XX століття: монографія. Суми: Триторія, 2024. 394 с.

2. Архів Михайла Драгоманова. Варшава, 1937. Т. 1 (Листування Київської Старої Громади з М. Драгомановим (1870-1895 рр.)). 445 с. URL: https://diasporiana.org.ua/ideologiya/2260-arhiv-mihayla-dragomanova-t-1-listuvannya-kiyivskoyi-staroyi-gromadi-z-m-dragomanovim-1870-1895-r/ (дата звернення: 08.11.2024).

3. Бєлов Д. М., Марцеляк М. О. Прогресивістський конституціоналізм Михайла Драгоманова. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2022. Вип. 74. Ч. 1. С. 59–68.

4. Бунчук О. Б. Вплив М. Драгоманова на правовий світогляд І. Франка. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 1. С. 10–13. URL: http://lsej.org.ua/1_2018/3.pdf (дата звернення: 08.11.2024).

5. Гомілко О. Є. Ідея свободи та прогресу в філософії історії Михайла Драгоманова. Філософські діалоги'2018. Бути людиною (пам'яті Мирослава Поповича): зб. наук. праць. Гол. ред. А. М. Єрмоленко; Інститут філософії імені Г. С. Сковороди. Київ : [б. в.], 2018. Вип. 15–16. С. 192–210.

6. Городиська Н. Соціальний прогрес в умовах діджиталізації. Збірник тез ІІІ Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених та студентів «Філософські виміри техніки» 1-2 грудня 2022 р. Т.: ТНТУ, 2022. С. 39–41.

7. Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856-1886). Київ: «Критика», 2006. 632 с.

8. Драгоманов М. П. Переднє слово до «Громади» 1878 року. Вибране («…Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні»). Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р.С. Міщук; приміт. Р.С. Міщука, В.С. Шандри. Київ: Либідь, 1991. С. 276–326.

9. Драгоманов М. П. Переписка. Зібрав і зладив М. Павлик. Львів: Накладом Укр.-рус. вид. спілки, 1901. Т. 1. 184 с.

10. Драгоманов М. П. Рай і поступ. Передм. М. І. Павлика. Відень: Наклад і друк партійної друкарні, 1915. 72 с.

11. Крупницький Б. Д. Михайло Драгоманів і В'ячеслав Липинський (Спроба порівняльної характеристики). *Український Літопис.* Авґсбурґ. 1946. Ч. 10. С. 1–6.

12. Лисяк-Рудницький Іван. Історичні есе. Т. 1. Видання 2-е. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2019. 632 с.

13. Решетов О. О., Кирильчук В. Т., Стежко З. В. Ідея прогресу в історії філософії. *Наукові записки*: зб. наук. праць. Кіровоград: КНТУ, 2007. Вип. 8. С. 130–132.

14. Скворець В. О. Соціальний прогрес як суспільствознача проблема. *Гуманітарний вісник ЗДІА*. 2011. № 47. С. 123–133.

15. Ушкалов Л. Чарівність енергії: Михайло Драгоманов. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2019. 600 с. (Серія: «Постаті культури»).

16. Франко І. Я. Наука і її взаємини з працюючими класами. Зібр. твор. у 50 т. Т. 45. Філософські праці. К.: «Наукова думка», 1986. 578 с. С. 24–40.

17. Франко І. Я. Що таке поступ?. Зібр. твор. у 50 т. Т. 45 Філософські праці. К.: «Наукова думка», 1986. 578 с. С. 300–348.

18. Mroczek Ludwik. Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie. Studia z dziejów Małopolski w XIX I XX wieku. Krakow. 1992. 336 s.

REFERENCES:

1. Artiukh, V. O. (2024). *Tiahlist istorii y istoriia tiahlosti: ukrainska filosofsko-istorychna dumka pershoi polovyny KhKh stolittia: monohrafiia* [The continuity of history and the history of continuity: Ukrainian philosophical and historical thought of the first half of the 20th century: monograph]. Trytoriia [in Ukrainian].

2. *Arkhiv Mykhaila Drahomanova* [Archive of Mykhailo Drahomanov]. T. 1 (Lystuvannia Kyivskoi Staroi Hromady z M. Drahomanovym (1870–1895 rr.)) [T. 1 (Correspondence of the Kyiv Old Community with M. Drahomanov (1870–1895))]. (1937). Retrieved from: https://diasporiana.org.ua/ideologiya/2260-arhiv-mihayla-dragomanova-t-1-listuvannya-kiyivskoyi-staroyi-gromadi-z-m-dragomanovim-1870-1895-r/ [in Ukrainian].

3. Bielov, D. M., & Martseliak, M. O. (2022). Prohresyvistskyi konstytutsionalizm Mykhaila Drahomanova [Mykhailo Drahomanov's progressivist constitutionalism]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriia «Pravo»*, (74), 59–68 [in Ukrainian].

4. Bunchuk, O. B. (2018). Vplyv M. Drahomanova na pravovyi svitohliad I. Franka [The influence of M. Drahomanov on the legal outlook of I. Franko]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*, (1), 10–13 [in Ukrainian].

5. Homilko, O. Ye. (2018). Ideia svobody ta prohresu v filosofii istorii Mykhaila Drahomanova [The idea of freedom and progress in the philosophy of history of Mykhailo Drahomanov]. In

A. M. Yermolenko (Red.), *Filosofski dialohy'2018. Buty liudynoiu (pamiati Myroslava Popovycha)* (s. 192–210) [in Ukrainian].

6. Horodyska, N. (2022). Sotsialnyi prohres v umovakh didzhytalizatsii [Social progress in the conditions of digitalization]. In *Zbirnyk tez III Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii molodykh uchenykh ta studentiv «Filosofski vymiry tekhniky» 1-2 hrudnia 2022 r*. (s. 39–41). TNTU [in Ukrainian].

7. Hrytsak, Ya. (2006). *Prorok u svoii vitchyzni. Franko ta yoho spilnota (1856–1886)* [A prophet in his homeland. Franco and his community (1856–1886)]. Krytyka [in Ukrainian].

8. Mishchuk, R. S. (Uporiad.). (1991). *Drahomanov M. P. Perednie slovo do «Hromady» 1878 roku. Vybrane («…Mii zadum zlozhyty ocherk istorii tsyvilizatsii na Ukraini»)*. Lybid. [in Ukrainian].

9. Pavlyk, M. (Uklad.). (1901). Drahomanov M. P. Perepyska [in Ukrainian].

10. Drahomanov, M. P. (1915). *Rai i postup* [Paradise and progress] [in Ukrainian].

11. Krupnytskyi, B. D. (1946). Mykhailo Drahomaniv i Viacheslav Lypynskyi (Sproba porivnialnoi kharakterystyky) [Mykhailo Dragomaniv and Vyacheslav Lypinskyi (Attempt of comparative characteristics)]. *Ukrainskyi Litopys*, 1–6 [in Ukrainian].

12. Lysiak-Rudnytskyi, I. (2019). *Istorychni ese* [Historical essays]. T. 1. DUKh I LITERA [in Ukrainian].

13. Reshetov, O. O., Kyrylchuk, V. T., & Stezhko, Z. V. (2007). Ideia prohresu v istorii filosofii [The idea of progress in the history of philosophy]. *Naukovi zapysky*, (8), 130–132 [in Ukrainian].

14. Skvorets, V. O. (2011). Sotsialnyi prohres yak suspilstvoznacha problema [Social progress as a socially significant problem]. *Humanitarnyi visnyk ZDIA*, (47), 123–133 [in Ukrainian].

15. Ushkalov, L. (2019). *Charivnist enerhii: Mykhailo Drahomanov* [The magic of energy: Mykhailo Drahomanov]. DUKh I LITERA [in Ukrainian].

16. Franko, I. Ya. *Nauka i yii vzaiemyny z pratsiuiuchymy klasamy* [Science and its relations with the working classes]. Naukova dumka [in Ukrainian].

17. Franko, I. Ya. *Shcho take postup?* [What is progress?]. Naukova dumka [in Ukrainian].

18. Mroczek, L. (1992). Studia z dziejów Małopolski w XIX I XX wieku. *Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie*.

УДК 34(3/9)
DOI https://doi.org/10.32782/2409-4544/2024-2/2

ДО ПИТАННЯ ПРО ПСИХОЛОГІЧНІ ВИТОКИ ПРИНЦИПУ СПРАВЕДЛИВОСТИ У НАЙДАВНІШИХ ЦИВІЛІЗАЦІЯХ МЕЖИРІЧЧЯ

Ляшко Сергій Валерійович,
аспірант спеціальности 033 Філософія,
Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»
ORCID ID: 0009-0007-3796-6596

У статті репрезентована спроба сучасного обґрунтування походження принципу справедливости давніх цивілізацій Месопотамії «Рівне – за рівне» з точки зору психологічної теорії права, яка визначає суб'єктивний психічний світ людини джерелом законодавства, його зрозумілости й авторитетности. Із залученням конкретних прикладів з найвизначніших літературних пам'яток – законів Хаммурапі, шумеро-аккадського епосу, Біблії, Агади, Корану – подано огляд і верифікаційну критику теологічної теорії походження законів Давнього Сходу, до якої схилялися перші мислителі та яку латентно підтримували окремі дослідники раніше, а також підкреслено її органічний зв'язок з історичними трансформаціями суспільства та філософсько-правової думки, її подальшу еволюцію в основу близькосхідного деспотизму. Автор доходить до висновку, що без виключення економічних, соціальних і специфічних факторів, у формуванні принципу справедливости давніх культур Межиріччя відіграли ключову роль дві базові емоції людини – гнів, як підґрунтя помсти скривдженого, та страх, як першооснова стримування свавільного насильства, – у поєднанні з прогностичним мисленням, яке на певному етапі стало доступне людині як розвиненішій еволюційно істоті. Зазначено, що виникнення такого соціально-правового явища як «справедливість» у свою чергу також цілком закономірне й очікуване, з огляду на загальне ускладнення систем у світі: від неорганічної матерії до соціальної. Роль окремих політичних акторів применшується на користь фактичного існування поняття принципу справедливости у широких мас й існування неписаного права в Межиріччі, аналогічно до того ж, що ми бачимо на прикладі вітчизняної «Правди руської», причому окремо зазначено, що важливим етапом була письмова фіксація та розробка конкретних законів, підтриманих авторитетом державної сили, оскільки це запобігало порушенню чи викривленню традиційних норм. Відзначається, що у подальшому наново інтерпретована правова система Месопотамії в поєднанні з пізнішими додатками, такими як авраамічний монотеїзм і/або принцип християнського милосердя, прямо вплинула на пізніші. На основі викладеного матеріалу автор робить загальний обрис діалектичности історії права та суспільства від первинного племінного деспота, до все більш масових форм демократії.

Ключові слова: *Теорія права, психологічна теорія права, філософія права, еволюційна психологія, давній Схід.*

Laszko Serhéj. To the Question of the Psychological Origins of the Principle of Justice in the Ancient Civilizations of Mesopotamia

An attempt is made in the article to provide a modern rationale for the origin of the principle of justice, 'an eye for an eye', in the ancient civilizations of Mesopotamia through the lens of the psychological theory of law. This theory posits the subjective mental world of the individual as the source of legislation, its comprehensibility, and its authority. Drawing on prominent examples from major literary and legal monuments such as the Code of Hammurabi, the Sumerian-Akkadian Epic, the Bible, the Aggadah, and the Quran, the article offers an overview and critical of verification of the theological theory of the origin of laws in the Ancient East. This theological perspective, once advocated by early thinkers and latently supported by certain modern scientists, is scrutinized in light of its organic ties to the historical transformations of society, philosophical thought, and its evolution into the foundation of Near Eastern despotism. The author concludes that, while economic, social, and situational factors cannot be disregarded, the formation of the principle of justice in ancient Mesopotamian cultures was primarily influenced by two fundamental human emotions: anger, as the basis of retributive justice for the wronged party, and fear, as the primary deterrent to arbitrary violence. These emotions, in combination with

prognostic reasoning, which emerged at a particular stage in human evolutionary development, played a decisive role. The article emphasizes that the emergence of 'justice' as a social-legal phenomenon is itself a natural and predictable outcome of the increasing complexity of systems in the world, from inorganic matter to social structures. The role of individual political actors is minimized in favor of recognizing the broader societal understanding of justice and the existence of unwritten laws in Mesopotamia. This unwritten legal tradition parallels similar phenomena in other cultures, such as the Old Rus' legal code, 'Pravda Ruska'. A significant milestone, however, was the codification of laws and their endorsement by state authority. This ensured that traditional norms were not violated or distorted. The article further states how the legal system of Mesopotamia, later reinterpreted and augmented with elements such as Abrahamic monotheism and the Christian principle of mercy, directly influenced subsequent legal and social developments. The material presented allows the author to outline the dialectical progression of legal and societal history, from the authority of tribal despots to increasingly democratic forms of governance. By examining these historical transformations, the article underscores the interplay of psychological, cultural, and philosophical factors in shaping the principles of justice and law in ancient Mesopotamia and beyond. This analysis demonstrates that the principle of justice is deeply rooted in the psychological makeup of humans and reflects the evolutionary trajectory of human societies toward greater complexity and fairness in legal and social systems.

Key words: *Theory of law, psychological theory of law, philosophy of law, evolutionary psychology, Ancient East.*

«Рівне – за рівне» – такою є стисла формула принципу справедливости у давніх цивілізацій Межиріччя [5]. Найбільш показовим втіленням його в суспільно-політичній практиці були чітко сформульовані вавилонським царем Хаммурапі безкомпромісні «Закони», що приписували «око – за око», «зуб – за зуб», і, звісно ж, «смерть – за смерть» [10]. Такий радикалізм і навіть «примітивізм» (оскільки тут ще немає важливого для нас зороастрійсько-християнського милосердя) цілком притаманний найдавнішим зводам правил, які має сьогодні науковець. Але постає просте й водночас принципове питання: *як міг виникнути такий принцип рівноцінного обміну*, якщо відкинути гіпотезу його божественного походження, до якої схилялися давні екзегети? Чи могла людина обійтися без Софії – Премудрости Божої в своїй першій писемній історії? І дійсно: це непересічна проблема, оскільки культура Межиріччя була в подальшому наново інтерпретована в дусі єдинобожжя єврейським народом у Танасі (Декалог, Левіт, Притчі, Еклесіаст і т. д.) [4, 9], а через нього повпливала на християнський і мусульманський світи. Невже славнозвісного вавилонського царя можна було би з певними обмовками назвати «батьком людської моралі»? – Тобто чи міг цей принцип бути цілком вигаданий напівбожественними, але все-таки людиноподібними, правителями, а потім механічно нав'язаний «темному» народу без внутрішньо-психологічної підтримки останнього? Чи, натомість, «зуб – за зуб» – це, скоріше, окремий і законодавчо окреслений писемною людиною випадок того правила, яке вже існувало до неї в свідомості мас, але не мало місця на санкціонованих грізною силою глиняних табличках і через це подеколи порушувалося?

Якщо подумати, уникаючи типово-марксистських пояснень класової природи закону, яких повно було запропоновано у програмних книгах С. Токарева й В. Алекєєва, і відсторонитись від генеалогічно безплідного методу порівняння Дж. Фрейзера[1], а зосередившись на інтерпретації, то, з точки зору давньої людини, того ж царя Хаммураппі, принцип рівноцінности ніби з'являється нізвідки, адже він сягає корінням ще дописемного періоду. Саме тому *царю остаточну версію закону дає божество*, як і змальовано на стовпі, – такою була відповідь прадавнього мислителя, що задумався над цим уперше. Та й іншою вона тоді навряд чи могла бути, адже не існувало нинішньої методології, нинішніх відкриттів у царині історії й цілого пласту наукових фактів, які сьогодні здаються нам аксіомами.

[1] Докладніше про це див. напр. програмні роботи: Frazer J.G. The Golden Bough: A Study in Magic and Religion. London : the Macmillan press Ltd, 1990. 756 p.; Frazer J.G. Folk-lore in the Old Testament. Piscataway : Gorgias Press, 2010. 476 p.; Tokarev S.A. Historia de las religiones. Habana : Sociología, 1975. 508 p.

Безумовно, принцип рівноцінного обміну існував задовго до письмового зводу законів Хаммурапі у вигляді нестабільного звичаєвого права, подібно до того, як наша «Правда руська» засновувалася на раніших традиціях східних слов'ян. А сам цар не стільки революціонер на службі в традиційного господарства, яким його деколи зображають дослідники [8, с. 44–45], скільки систематизатор, розширювач і тлумач уже відомого в ті часи. Більше того – саме уявлення про божественне, чи навіть, надбожественне походження справедливости старше за перші доступні нам писемні «кримінальні кодекси». Це підтверджується шумеро-аккадською літературою культового змісту XVIII ст. до н. е. й ранішою, де ми бачимо подеколи навіть «безглузді» сюжети про верховенство дотримання рівноцінности, героями яких стають наймогутніші боги Межиріччя. Дані легенди створені, звісно, задля повчання й відповіді на космогонічні питання: всі рівні перед головним законом, і боги також. Навіть самий світ не міг виникнути зовсім з нічого, а є лише залишками тіл першоістот Апсу й Тіамат (івр. והבו והת, tohu wa-vohu) [5, 9].

Зосереджуючись на важливих для нас «безглуздих» історіях, згадаємо такі. Наприклад, в одній поемі богиня Інанна «звертає свої помисли» до царства мертвих Ерешкігаль, де зіштовхується із силою, яка миттєво її свавільний норов упокорює. На всі заперечення великої небожительки – одна відповідь: «Інанно мовчи!» Зрештою, щоби вийти з пекла законно і живою, богиня вимушена пожертвувати своїм коханим Думузі, якого й забирають замість неї демони [5], оскільки якщо один до царства мертвих увійшов («помер»), то один там має і залишатися. Додамо тут одразу зауваження щодо цікавої математичної кмітливости давніх: в деяких версіях легенди сестра Думузі, Гештінанна, вмовляє вищі сили бути замість брата у пеклі півроку поперемінно, щоби кожен із них міг бачити світ – так пояснювалася зміна сприятливих і несприятливих для землеробства пір року. Іншими словами, не так уже й важливо, хто уплачуватиме борг (збиток), скільки сама норма. Ані Думузі, ані Гештінанна не винні в діях Інанни, та й самий похід до пекла богині не виглядає для сучасного читача чимось «грішним», за що треба уплатити мито. Але всі троє стають жертвами згаданого нами принципу тільки тому, що Інанна суто символічно відіграє ролю небіжчиці, потрапивши до підземного світу з цікавості. В іншому міфі Енліль – владика богів! – вимушений розплачуватися своїми дітьми, щоби тільки його первісток від Нінліль не був народжений у царстві мертвих, де та перебувала. – Ці дві згадані нами історії в чомусь нагадують античну езопівську байку за мотивом фамільярности, оскільки, як ми вже казали, навіть боги мають визнавати зовнішньо-чужу щодо них справедливість. Так само абсолютне самовладдя було відверто далеке від історичного Гільгамеша й сюжетам найдавніших поем про нього, котрі ще пам'ятали за Хаммурапі, адже майбутній обожнений герой Урука – на той час іще більше храмового комплексу, ніж міста – до визвольної війни й побудови стіни народ закликає промовою, заручившись підтримкою воєводи Енкіду [5], а не наказує що і як робити за власним бажанням.

Зовсім інакше себе поводить пізніший і зрозуміліший для нас Бог авраамічних релігій – єдиний повноправний творець світу та його законів, який сам не підпорядковується нікому й нічому. Тут ми бачимо уже розвиток думки про суспільну ієрархію та надбожественне право: якщо Енліль й Інанна вимушені коритися принципу рівноцінности, то вони нижчі за нього, тоді як його точно хтось мав би вигадати – той, хто сам початку не має (згадаймо аналогічні роздуми Аристотеля), власне, єдиний Бог, Всеотець, покровитель царя. Тільки цей Бог – єдиний! – і має право порушувати власні закони: фізичні, моральні й навіть логічні (Тертуліан). Скільки разів у Корані зустрічається закінчення аятів «Аллах милує й карає, кого захоче!» щодо звичайних людей, причому як грішників, так і праведників [7], – це явне порушення давнішої норми, яка на той час уже бодай три тисячі років існувала. Обіцяні вічний вогонь або рай можуть відступити несподівано. На всі ж зітхання та роздуми Йова та його друзів, спричинені несправедливими тяжбами від рук сатани з дозволу Божого, Всевишній грізно дає лише одну відповідь: хто ти такий, щоби мене вчити?!

(Ιωβ. 38–39)[2] – після чого вся суперечка згасає, оскільки Йов «накладає руку на свої вуста». Що дозволено Зевсу – того не можна бику! Те саме в соціальному вимірі зустрічаємо в апостола Павла: «а апостол Павло більш мирянськи проголошує: «Нехай кожна людина кориться вищій владі, бо немає влади, як не від Бога, і влади існуючі встановлені від Бога» (Рим. 13:1). Отже деспоту (земному втіленню бога) й Богу закон став неписаний в певний момент. Але це, знову, вже пізній етап розвитку принципу справедливости в людському суспільстві[3], на якому відобразилися й філософські пошуки, і все більший відрив реальних деспотів від свого тлінного людського тіла. Зрештою, саме до цих дещо пізніших часів розквіту деспотизму й загибелі міст-держав відносяться сюжети Біблії, ассирійських і перських «літописів». Якщо перші шумерські вожді жили тисячі років і виводили свій родовід від богів [5], то це не заважало їм смиренно приймати правильні закони від «вищих» божеств, тоді як один фараон нічтоже сумняшеся сказав юдейському пророку, що підбурює сонце сходити зранку [1], а це відверте маячіння[4]. – Ось яким був еволюційно-історичний результат божественної теорії походження права: спочатку на Бога, а потім – і на божественного деспота закон ніяк не може повпливати, оскільки це – «їхнє (підпорядковане) творіння». Саме надмірна пошана до індивідуальности деяких історичних осіб і латентний спіритуалізм спричинили багато труднощів у сучасних дослідженнях. Хоча це й здавалося правдопоподібним для давніх, що не могли пам'ятати всієї цивілізаційної історії, левова частка якої пройшла у дописемний період або загинула разом із мовами, чи для окремих учених, які спиралися винятково на письмові пам'ятки, така версія пояснення виникнення принципу справедливости не може задовольнити нас, адже вона вносить хаос і може пояснювати зовсім різні речі. Як спочатку закон справедливости був подарований людям богами, що йому ж і підкорялися, так потім людина домислилася і до абсолютного деспота, царебога, який не підпорятковується світовим законам, якщо тільки не з власної забаганки.

На нашу ж думку, ідея справедливости, як і у варіації «вигоди/бажання найсильнішого» [6, с. 20], так і в «рівноцінному обміні» достатньо архаїчна й глибинна, щоби ми могли знову спробувати пояснити її з точки зору психологічної теорії права, яка впирається в еволюційну психологію й етологію, але вже не настільки безальтернативно та наївно, як те намагалися зробити Л. Петражицький, З. Фройд і згаданий нами вище Дж. Фрейзер. Звісно ж, ігнорувати соціальні, індивідуальні, економічні й навіть «ірраціонально-містичні» фактори розвитку людської моральности не варто, оскільки в них ми можемо знаходити додаткові, правдоподібні чи єдині наразі пояснення деяких правових явищ. Але для нас очевидним є походження людини від простішої тварини – мавпи – й, відповідно, її поведінки – від тваринної. Те, що дозволило нам переступити поріг значно примітивніших братів наших менших – це наш ускладнений додатковими звивинами й дорозвиненими долями (перш за все, лобною) мозок: довготривала пам'ять, прогностичне мислення, глибокий сон, наявність почуттів, а не тільки емоцій, свідомість і самосвідомість. Саме тому наші, здавалося б, базові та суто тваринно-еволюційні елементи психіки й інстинктивна поведінка, можуть поєднуватися в деякій мірі з раціоналізмом і квазіраціоналізмом; саме тому нам доступні *соціальні почуття*, які також, звісно, не виникли одразу й у сучасному вигляді. Але їхня поява та раціоналізія людиною власних вчинків є це цілком закономірно-еволюційними, адже колись таке мало би статися в природі, з огляду на нескасовний принцип загального ускладнення систем. Матерія неорганічна, органічна й соціальна зовсім не звучать підозріло для нас.

Те, що є первинним поштовхом із зазначених нами щойно особливостей людської психіки – це саме свідомість у її аспекті порівняння індивіда себе з іншими й елемен-

[2] Насправді ж, ця філософія почала зароджуватися ще у поемі «Про невинного страдлника», розширеною інтерпретацією-продовженням якої є юдейська Книга Йова [5].

[3] Він по-Геґелівськи синтетично нагадує, на нашу думку, первинний стан речей, до чого ще повернемося далі.

[4] Доречно згадати тут одне з найпримітивніших племен Африки, де новим вождем проголошується той член общини, який зважиться простояти всю ніч і змусить сонце зійти зранку, адже тамтешні люди вважають, що це щоденна справа саме їхнього божественного вождя.

тарного прогнозування. Двома з наших найдавніших емоцій є *страх*, втілений у самозбереженні, та *гнів*, що інкарнує в почуття образи, ненависти, зрештою – гордині. Не дарма в давніх слов'ян кровна помста вважалася невід'ємним правом людини, яке навіть князь не може скасувати. Адже гнів, образа на кривдника й бажання йому помститися – це дещо зрозуміле всім нам, особливо – якщо зануритися в себе та відкинути нашарування пізніших культурних надбань. Цей гнів за першого наближення навіть ірраціональний, оскільки дитина, спіткнувшись о стілець, вдаряє його як винного. Що спадає на думку необтяженої культурою людини, коли її чимось обділили, щось у неї відібрали, коли її зневажили? – завдати шкоди, помститися. Але цей, по-Фройдівськи висловлюючись, деструктивний танатос майже не обмежений у рамках самого давнього месника. Гавіть сьогодні ми часто не можемо адекватно сприймати міру покарання та кривди в стані гніву. А в первинному суспільстві поготів неконтрольований іншими з причини страху чи елементарного «природного права» гнів миттєво переростав у штірнерівську тиранію єдиного – найсильнішого. Таким був племінний деспот прадавніх часів, який тримав у страху, скажімо, 30 чоловік, кожного з яких міг перемогти в двобої за владу й власні забаганки. Так Гільгамеш тероризує підпорядкований йому Урук, вбиваючи чоловіків і забираючи їхніх жінок [5]. Але в людини є ще одна базова емоція – страх. Кожен із нас, як нерозумного звіра, боїться, що стане випадковою жертвою чи (на пізніших етапах культурного розвитку) отримає більше покарання, ніж міг би прийняти. І тут виникає чергове надзвичайно просте й давнє питання: що може зробити месник і на що не заслуговує обвинувачуваний? Звісно, як ми вже казали, помста – це щось по-рідному зрозуміле, отже скривджений точно не може взяти менше, ніж у нього забрали. Але людині також добре відомий і страх, а в соціальному контексті – побоювання перед насиллям інших. Відповідно, ми не можемо дозволити меснику робити все, що завгодно – так свавільство Гільгамеша стримує його майбутній друг Енкіду.

В давніх культур математика відповідностей була значно простіша за нашу, що й виражалося в багатьох казусах міфів й історичних прецедентів, але примітивне поняття урівноваження гніву під впливом страху вони зрозуміли досить швидко. – Звідси й виходить найпростіша відповідь, яку могли дати давні на поставлений дуалізм страху та гніву: віддати рівне за рівне. У давніх шумерів, а пізніше – й у аккадців ще не існувало прощення й добра, істини, проголошених Заратуштрою та Ісусом багатьма століттями пізніше, однак принцип справедливости, нароблений, так би мовити, практикою в них уже був: «зуб – за зуб», незалежно від того, наскільки обвинувачуваному в злочині буде боляче втрачати власні органи. Сама «народність» цього принципу, його зрозуміла простота та розповсюдженість сприяла його поширенню серед мас уже в інтерпретації конкретних законодавців. Минуть іще тисячі років, перш ніж людина (не без прагматичного фактору) навчиться говорити «Пробач», а інша – «Забуто!», та основа людської «раціонально»-психологічної моралі вже була закладена цими суто тваринними елементами в поєднанні з людською свідомістю. Без подібного пояснення ми не могли би прийняти ані марксизм, ані насильницьку теорію, ані будь-що інше, оскільки людина, зрештою, здобула й суб'єктивний образ сприйняття реальности. Так ми бачимо зрозумілу діалектичну модель історії принципу справедливости, а разом із ним – і всього людського суспільства: від неврівноваженого ніким тваринного племінного деспота – до воєнної демократії й закону рівноцінного обміну в Межиріччі, звісно ж, де-факто писаного не для всіх; від останнього – до абсолютного східного деспотизму, а потім – до все більш і більш виражених (глобальних) форм демократії.

Отже у висновку зазначимо, що наразі нам не уявляється можливим обходження психологічного фактору у виникненні найдавніших принципів моралі й законодавства, не зважаючи на те, що він і не міг би й претендувати на гегемонію. Надмірний персоналізм одних дослідників і примітивний механіцизм інших зіштовхуються між собою в безплідних суперечках за єдину «правду», тоді як кожний із них має свої переваги та недоліки, які відсортовувати доведеться нам іще довго. Але саме в поміркованій і емпірично-обґрунтованій «золотій середині» насправді ховається плідна гуманітарна істина.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Bialik H.N., Ravnitzky Y.H. The Book Of Legends Sefer Ha Aggadah. Legends from the Talmud and Midrash. New York : Schocken books, 1992. 897 p.

2. Rahlfs A., Hanhart R. Septuaginta: Editio altera. Stuttgart : Deutche Bibelgesellschaft, 2016.

3. Гамалія К. Найдавніші міста світу: початок урбаністичних процесів на території Месопотамії. *Народознавчі зошити*. 2013. № 5. С. 795–802. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaZo_2013_5_6 (дата звернення: 11.10.2024).

4. Куфтирєв П.В. Правові системи давніх держав Месопотамії як джерела для формування концептів доказового права. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. Вип. 1. С. 12–15. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pjuv_2018_1_5 (дата звернення: 9.11.2024).

5. На ріках вавілонських. З найдавнішої літератури Шумеру, Вавілону, Палестини / упоряд. М.Н. Москаленко. Київ : Дніпро, 1991. 398 с.

6. Платон. Держава / пер. з давньогр. Д. Коваль. Київ : Основи, 2000. 355 с.

7. Преславний Коран / пер. з араб. М. Якубовича. Медіна : Центр імені Короля Фагда з друку Преславного Сувою, 2013. 991 с.

8. Сухацький Р.П. Вплив законодавства на розвиток суспільства й держави загалом на прикладі законів Хаммурапі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право.* 2015. Вип. 31(1). С. 40–46. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2015_31(1)__12 (дата звернення: 11.11.2024).

9. Франко І.Я. Сотворення світу. Київ : Обереги, 2004. 160 с.

10. Хаммурапі. Кодекс законів. веб-сайт. URL: https://thales2002.narod.ru/chammuratext.html (дата звернення: 11.10.2024).

REFERENCES:

1. Bialik, H. N., & Ravnitzky, Y. H. (1992). The Book of Legends Sefer Ha Aggadah: Legends from the Talmud and Midrash. New York: Schocken Books.

2. Rahlfs, A., & Hanhart, R. (2016). Septuaginta: Editio altera. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft [in Greek].

3. Hamaliya, K. (2013). Naidavnishi mista svitu: pochatok urbanistychnykh protsesiv na terytorii Mesopotamii [The oldest cities of the world: The beginning of urban processes in Mesopotamia]. *Narodoznavchi Zoshyty – Ethnological Notebooks,* (5), 795–802. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaZo_2013_5_6 [in Ukrainian].

4. Kuftyrev, P.V. (2018). Pravovi systemy davnikh derzhav Mesopotamii yak dzherela dlya formuvannia kontseptiv dokazovoho prava [Legal systems of ancient Mesopotamian states as sources for forming the concepts of evidentiary law]. *Prykarpatskyi Yurydychnyi Visnyk – Prykarpattia Legal Bulletin*, (1), 12–15. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pjuv_2018_1_5 [in Ukrainian].

5. Na rikakh vavilonskykh. Z naidavnishoi literatury Shumeru, Vavilonu, Palestyny [By the Rivers of Babylon: From the Oldest Literature of Sumer, Babylon, and Palestine]. (1991). Kyiv: Dnipro [in Ukrainian].

6. Platon. (2000). Derzhava [The Republic]. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].

7. Preslavnyi Koran [The Glorious Quran] (M. Yakubovych, Trans.). (2013). Medina: King Fahd Glorious Quran Printing Complex [in Ukrainian and Arabic].

8.Sukhatskyi, R.P. (2015). Vplyv zakonodavstva na rozvytok suspilstva i derzhavy zahalom na prykladi zakoniv Khammurapi [The influence of legislation on the development of society and the state in general: The case of Hammurabi's laws]. Naukovyi Visnyk Uzhhorodskoho Natsionalnoho Universytetu. Seriia: Pravo – Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series: Law, 31(1), 40–46. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2015_31(1)__12 [in Ukrainian].

9. Franko, I.Y. (2004). Sotvorennia svitu [The Creation of the World]. Kyiv: Oberehy [in Ukrainian].

10. Hammurapi. (n.d.). Kodeks zakoniv [Code of Laws]. Retrieved from https://thales2002.narod.ru/chammuratext.html [in Ukrainian].

КОНСТИТУЦІЙНЕ, АДМІНІСТРАТИВНЕ, ІНФОРМАЦІЙНЕ ТА ФІНАНСОВЕ ПРАВО

УДК 341.1/.8(341.4)
DOI https://doi.org/10.32782/2409-4544/2024-2/3

ОСОБЛИВОСТІ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРАВ ТА СВОБОД ЗАСУДЖЕНИХ

Гороть Алла Миколаївна,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного,
адміністративного та міжнародного права
Волинського державного університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0001-8482-053X

В сучасному міжнародному праві існують так звані Міжнародні стандарти прав людини, щодо яких держави взяли на себе міжнародні зобов'язання щодо їх дотримання та імплементації в національне законодавство. Дане зобов'язання обумовлюється тим, що сучасне міжнародне право визначає права людини та обов'язок їх забезпечення як вимогу, що висувається до держави, стоїть вище за неї, не залежить у своєму імперативному характері від волевиявлення держави. Держава не висловлює свою згоду на надання чи ненадання прав людини, на забезпечення чи незабезпечення їх захисту. Цей обов'язок покладено на державу в силу самої природи цих прав, в силу їх природного характеру і похідного, штучного, характеру держави.

Також, слід відмітити, що дотримання та забезпечення особливої категорії прав людини, таких як права і свободи засуджених, міжнародні стандарти, що їх закріплюють, особливості впровадження цих стандартів в національні правові системи, імплементаційні процедури, виконання міжнародних зобов'язань потребують більш детального дослідження. У розвитку міжнародно-правового регулювання прав і свобод засуджених на універсальному рівні відзначено роль ООН, яка сприяла розробці, прийняттю і забезпеченню імплементації загальних і спеціальних міжнародно-правових актів у даному напрямі. На універсальному рівні враховуючи особливий стан такої категорії людей як засудженні, міжнародною спільнотою з метою дотримання і забезпечення прав людини, такої категорії осіб з особливим статусом, було розроблено і прийнято Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями.

Важливість Мінімальних стандартів в тому, що вони існують у вигляді правил поводження з в'язнями і є міжнародним актом, положення якого відзначаються універсальним характером. В даних стандартах містяться, як принципи поводження з особами, позбавленими волі, так і рекомендації щодо мінімально допустимого рівня такого поводження.

Ключові слова: *засудженні, міжнародні зобов'язання, міжнародно-правові стандарти, Міжнародною кримінальна і пенітенціарна комісія права людини, пенітенціарна система жорстоке поводження, негуманне поводження, імплементація.*

Horot Alla. Peculiarities of international legal regulation of the rights and freedoms of convicts

In modern international law, there are so-called international standards of human rights, in relation to which states have assumed international obligations regarding their observance and implementation in national legislation. This obligation is determined by the fact that modern international law defines human rights and the obligation to ensure them as a requirement that is put forward to the state, is above it, and does not depend in its imperative nature on the will of the state. The state does not express its consent to granting or not granting human rights, to ensuring or not ensuring their protection. This duty is imposed on the state by virtue of the very nature of these rights, by virtue of their natural character and the derived, artificial nature of the state.

Also, it should be noted that the observance and provision of a special category of human rights, such as the rights and freedoms of convicts, the international standards that establish them, the specifics of the implementation of these standards in national legal systems, implementation procedures, and the fulfillment of international obligations require a more detailed study. In the development of international legal regulation of the rights and freedoms of convicts at the universal level, the role of the UN was noted, which contributed to the development, adoption and implementation of general and special international legal acts in this direction. At the universal level, taking into account the special condition of such a category of people as convicts, the Minimum Standard Rules for the Treatment of Prisoners were developed and adopted by the international community in order to observe and ensure the human rights of such a category of persons with a special status.

The importance of the Minimum Standards is that they exist in the form of rules for the treatment of prisoners and are an international act, the provisions of which are characterized by a universal character. These standards contain both the principles of treatment of persons deprived of liberty and recommendations regarding the minimum acceptable level of such treatment.

Key words: *convictions, international obligations, international legal standards, International Criminal and Penitentiary Human Rights Commission, penitentiary system, cruel treatment, inhumane treatment, implementation.*

Категорія прав людини, а разом з нею і проблема їх забезпечення, постає як одне з центральних питань сучасної юридичної науки, ця категорія прав і свобод є доволі широка за змістом і включає регулювання, реалізацію, охорону, захист, відновлення або сприяння відновленню порушених прав і свобод, також, забезпечення та дотримання прав людини. Дотримання міжнародних стандартів прав людини, їх імплементація в національне законодавство держав постійно перебувають у центрі уваги як вчених так і міжнародної Спільноти загалом, разом з тим, слід відмітити, що дотримання та забезпечення особливої категорії таких прав, як права і свободи засуджених, міжнародні стандарти, що їх закріплюють, особливості впровадження цих стандартів в національні правові системи, імплементаційні процедури, виконання міжнародних зобов'язань потребують більш детального дослідження.

Потреба у широкому закріпленні прав людини у внутрішньому законодавсті держав, а також у розробці універсальних міжнародних стандартів прав людини виникла у ХХ ст., у зв'язку з процесами, пов'язаними з наслідками Другої світової війни. Світова спільнота розробила певні мінімальні вимоги до держав світу, які встановлюють гарантії прав і свобод людини на певному рівні, достатньому для гідного життя людини. Саме така активна позиція на рівні світової спільноти змусила держави вчиняти дії, направлені на наповнення прав людини конкретним змістом, а також забезпечення визнання людини, її честі та гідності найвищою соціальною цінністю.

Категорія прав людини, а разом з нею і проблема їх забезпечення, постає як одне з центральних питань сучасної юридичної науки. Міжнародне право прав людини не обмежується правами, що перераховуються в міжнародних договорах, а охоплює також права та свободи, які стали частиною звичайного міжнародного права, що має обов'язкову силу для всіх держав, у тому числі для тих, що не є учасниками будь-якого конкретного міжнародного договору.

Міжнародна доктрина неодноразово звертала увагу на те, що права людини необхідні для досягнення демократії, оскільки вони прив'язуються до осіб, а не до окремих юрисдикцій, тобто вони застосовуються незалежно від того, хто їх порушує або де відбуваються порушення, права людини, як стандарт визнані у всьому світі і є обов'язковими не лише для держав, а й для інших суб'єктів міжнародного права, вони описують, чого слід досягти, а не як це має бути досягнуто. Це особливість прав людини робить їх гнучкими, щоб адаптуватися до різноманітності існуючих форм правління різних держав, крім того, вони вснують як юридичні зобов'язання держав перед своїми громадянами і як стандарти демократичного правління в країні.

Велику роль у формуванні стандартів прав людини відіграло створення Організа-

ції Об'єднаних Націй яке мало вирішальне значення в процесі зміни пріоритетів світової політики в бік забезпечення прав і свобод людини. В сучасному міжнародному праві існують так звані Міжнародні Стандарти прав людини, щодо яких держави взяли на себе міжнародні зобов'язання, ці норми містяться в Загальній декларації прав людини 1948 року, Пакті про економічні, соціальні та культурні права та Пакті про громадянські та політичні права 1966 року та Протоколах до них, що разом із Загальною декларацією прийнято називати Міжнародним Біллем про права людини. Визнання світовим співтовариством прав і свобод людини, розробка уніфікованих міжнародних стандартів прав і свобод людини поставили перед державами світу актуальну проблему щодо напрацювання реальних гарантій забезпечення та захисту міжнародних стандартів прав людини, які визначаються як система норм, принципів, правових умов, засобів та способів, за допомогою яких забезпечується реалізація міжнародних стандартів прав і свобод людини [1; 2; 3].

Також, слід зазначити, що міжнародні стандарти прав людини відіграють важливу роль у правовому регулюванні. Вони виступають водночас основою для подальшого розвитку та вдосконалення нормативної бази міжнародного права прав людини. Так, міжнародний стандарт є взірцем того результату, який має бути досягнутий шляхом ефективного правового регулювання певної ланки суспільних відносин, і в той же час, моделлю способів закріплення, охорони та захисту прав людини. Поряд з цим, міжнародні стандарти прав людини є своєрідним критерієм оцінки правового становища людини у конкретному суспільстві, так званим індикатором, за допомогою якого можна проаналізувати правові процеси суспільства та визначити рівень відповідності загальновизнаним світовим вимогам до гарантій реалізації й захисту прав людини.

Приділяючи велику увагу забезпеченню, дотриманню прав людини світова спільнота не залишила поза увагою категорію таких прав людини які стосуються права і свободи засуджених, та створення міжнародних стандартів що їх закріплюють. Забезпечення і визначення інституту прав люлини в кримінально-виконавчому праві, зміст і значення інституту прав людини певним чином трансформуються, це пояснюється тим, що правовий статус особи, потрапляючи у сферу дії кримінально-виконавчого права, зазнає вагомих змін у зв'язку зі значним обмеженням прав індивіда під дією карального впливу покарання. Потрібно відмітити погоджуючись з думкою багатьох дослідників, що набуття особою правового статусу засудженого, а особливо до позбавлення волі, не лише впливає на здійснення певних спеціальних прав, а й значною мірою зменшує можливості на реалізацію низки прав, закріплених безпосередньо в Конституціях багатьох держав, якими безперешкодно користуються більшість вільних громадян. Саме тому, з метою дотримання і забезпечення прав людини, такої категорієї осіб з особливим статусом, ООН було розроблено і прийнято Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями [4].

Потрібно зазначити, що вперше ідея розробки норм забезпечення прав ув'язнених зародилася в стародавні часи, ще Сократом було сформульовано, а згодом викладено Платоном обгрунування недоцільність суворих заходів покарання, що загалом не сприяють ефективній протидії злочинам, згодом дана ідея розвивалася на всіх історичних етапах філософами і державними діячами відстоювались ідеї про недоцільність суворих і жорстоких покарань, що принижують людину, знищують її переважно позитивні риси і майбутню життєдіяльність [5]. У вигляді універсальних норм, які стосуються поводження з в'язнями, такі норми з'явилася у 1934 р., коли Ліга Націй схвалила збірник правил, який був підготовлений Міжнародною кримінальною і пенітенціарною комісією, згодом ці правила були переглянуті і взяті за основу при розробці і затвердженні нових правила які були затверджені як Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями ООН Статутом якої визначено: здійснення міжнародного співробітництва у напрямі підтримання міжнародного миру і безпеки, вирішення міжнародних проблем економічного, соціального, культурного та гуманітарного характеру, заохочення та розвиток поваги до прав людини, у т.ч. захист прав і сво-

бод засуджених, розробка і прийняття стандартів поводження з ними [6].

Особливість даних правил в тому, що вони розглядаються Організацією Об'єднаних Націй як стандарт в якому міститься загальний принцип і практику поводження з в'язнями, а також вони покликані забезпечувати захист в'язнів від поганого поводження, особливо в тому, що стосується підтримування дисципліни і застосування заходів щодо наведення порядку в пенітенціарних установах. Прийнявши Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями ООН в особі своїх спеціалізованих установ рекомендувала урядам прихильно поставитись до їх прийняття і застосування в пенітенціарних і виправних установах, їм повідомляти Генерального секретаря кожних п'ять років про хід застосування цих та докладати всіх можливих зусиль для забезпечення впровадження Правил в їхні пенітенціарні та виправні установи і брати їх до уваги при розробці своїх національних законодавств. Для ефективної імплементації цих правил під егідою ООН Комітет Економічної і Соціальної Ради розробив процедуру виконання Мінімальних стандартних правил [7].

Слід відмітити, що крім даних Стандартів, результати міжнародно-правового регулювання прав та свобод засуджених на універсальному рівні також відображені і у низці інших міжнародних документах, таких як Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 р., Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права 1966 р., Декларація про захист осіб від катувань та інших жорстоких, нелюдських чи таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання 1975 р., Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання 1984 р., Факультативний протокол до цієї Конвенції 2002 р., Мінімальні стандартні правила ООН стосовно заходів, не пов'язаних із тюремним ув'язненням (Токійські правила) 1990 р., Основні принципи поводження з в'язнями 1990 р., Правила ООН стосовно поводження з ув'язненими жінками і засобів покарання для жінок-правопорушниць без позбавлення їх свободи (Бангкокські правила) 2010 р., Мінімальні стандартні правила ООН поводження із в'язнями (Правила Мандели) 2015 р., Мінімальні стандартні правила ООН, які стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінські правила), Правила ООН, які стосуються захисту неповнолітніх, позбавлених волі. Додатково слід виокремити також: Мінімальні стандартні правила поводження з ув'язненими, Процедури ефективного виконання Мінімальних стандартних правил поводження з ув'язненими, Звід принципів захисту від осіб, затриманих чи ув'язнених у будь-якій формі, Основні принципи поводження з ув'язненими, Кодекс поведінки посадових осіб у підтриманні правопорядку та ін. [1; 2; 3; 6; 7; 8].

Важливість Мінімальних стандартів в тому, що вони існують у вигляді правил поводження з в'язнями і є міжнародним актом, положення якого відзначаються універсальним характером і Процедурою 2 визначають: процедуру управління пенітенціарними установами, організаційні аспекти їх діяльності і впроваджуються в національне законодавство, інші положення з урахуванням, якщо це необхідно, їх адаптації до чинних законів і культури, але без шкоди для духу. Також, Частина I – Загальні правила та Частина II – Правила, що застосовуються до особливих категорій визначають загальні правила та особливі умови управління пенітенціарними установами. В документі звертається певна увага на діяльність пенітенціарних закладів та їх персоналу, керівнику (директору) установи,також там зазначені вимоги яким вони мають відповідати. Встановлено, даними Правилами і вимоги стосовно забезпечення дисципліни, покарання правопорушників, а також застосування заходів угамування, визначено ряд принципів захисту правового статусу засуджених осіб, зокрема зазначається, що позбавлення волі, в'язнична дисципліна не повинна поглиблювати страждань, що випливають з становища осіб позбавлених волі. Крім того, медичні заклади повинні виявляти всі фізичні та психічні захворювання або вади, які могли б зашкодити перевихованню засудженого. Для цього вони повинні мати можливість забезпечувати необхідне медичне, хірургічне та пси-

хіатричне обслуговування. Необхідним є застосування індивідуального підходу до засуджених, що, відповідно, потребує наявності гнучкої системи класифікації їх за групами та розміщення останніх в окремих установах. Правила визначають, що слід передбачити державні і приватні органи чи організації, здатні виявляти дієве піклування про в'язнів, які звільняються, борючись з їхніми упередженнями та забобонами, жертвами котрих вони є, і допомагати останнім соціалізуватись або ресоціалізуватись. Правила встановлюють, що усі засуджені повинні працювати відповідно до їхніх фізичних і психічних здібностей, засвідчених лікарем. До них мають застосовуватись ті ж правила безпеки праці та охорони здоров'я, що застосовуються до вільних працівників та ін. [8].

Слід відмітити, погоджуючись з думкою дослідників, що Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями отримали визнання і підтримку світової спільноти у якості фундаментальних і загальновизнаних рекомендацій з питань поводження з в'язнями (засудженими) та забезпечення ефективного управління місцями позбавлення волі, та здійснюють значний вплив на пенітенціарну політику і практику виконання покарань в країнах, які погодилися з їх основними вимогами, тобто передбачені для них відповідні міжнародні зобов'язання [9, с. 87].

В подальшому Резолюцією ГА ООН 45/111 1990 р. були схвалені «Основні принципи поводження з в'язнями», які визнаючи, що повному здійсненню Мінімальних стандартних правил відносно поводження з в'язнями буде сприяти застосування основних принципів, що їх визначають, а саме: поваги усіх ув'язнених; заборони дискримінації; поваги релігійних переконань і культурних традицій; відповідальності за утримання ув'язнених і захист суспільства від правопорушень; участі у культурній і просвітній діяльності; скасування одиночного утримання як покарання і обмеження його застосування; зайняття в'язнів корисною оплачуваною працею; користування медичним обслуговуванням; реінтеграції колишніх в'язнів у суспільство в найбільш сприятливих умовах [10].

Забезпечення прав засуджених регламентується і багатьма іншими міжнародними актами, зокрема, Токійські правила поширюються практично на всі сфери кримінальної юстиції: від порушення кримінального провадження і аж до ресоціалізації засуджених, вони включають принципи, що сприяють застосуванню заходів, не пов'язаних з позбавленням волі, передбачають мінімальні гарантії для осіб, стосовно яких такі заходи застосовуються, також ними встановлено можливості зміни або скасування заходів, не пов'язаних з позбавленням волі, даними правилами визначено, що тюремне ув'язнення застосовується тільки при неможливості застосування інших альтернативних заходів, а правопорушник має право подати апеляцію до суду. Токійські правила встановлюють що в ресоціалізації правопорушниками відіграє велику роль участь громадськості та суспільства вцілому які надають таким особам консультації й інші форми допомоги відповідно до існуючих можливостей і потреб правопорушників [11].

Також слід відмітити, що вагому роль у поводженні із в'язнями відіграють Правила Мандели 2015 р. Це спеціальний міжнародний акт ООН у сфері забезпечення захисту прав засуджених до позбавлення волі, який деталізує правила і принципи поводженнями з в'язнями. Дані правила складені з двох основних частин: Частина I «Правила загального застосування», яка містить правила і окремі основні принципи, Частина II «Правила, що застосовуються до особливих категорій», згідно з якою визначається, що: «різні категорії в'язнів утримуються в різних установах або в різних частинах однієї й тієї ж установи, з урахуванням їхньої статі, віку, попередньої судимості, юридичних причин їх ув'язнення та нормативно визначеного характеру поводження з ними» [12].

Ще одним універсальним міжнародним документ є Бангкокські правила що є продовженням загальних міжнародних документів цій сфері, зокрема вони доповнюють Правила Мандели. Дані правила були розроблені для вирішення питань захисту прав жінок-ув'язнених та обґрунтувати новий погляд на бажане поводження з жінками у в'язницях з урахуванням їх специфічних потреб [13].

Щодо міжнародно-правового регулювання прав та свобод засуджених, то Римський статут Міжнародного кримінального суду 1998 р. у ст. 17, 85, 103-108 регламентує певні процедури, у т.ч щодо ролі держав у виконанні покарання у виді позбавлення волі, зміни держави виконання вироку, передачі особи після відбуття покарання. Зокрема, ст. 103 визначає: «Покарання у виді позбавлення волі виконується в державі, визначеній Судом з переліку держав, що повідомили Суду про свою готовність прийняти засуджених осіб. Під час виконання своїх повноважень стосовно визначення держави Суд бере до уваги застосування широко визнаних міжнародних договірних стандартів поводження з ув'язненими; думку засудженої особи; громадянство засудженої особи; інші фактори, що стосуються обставин злочину чи особи, чи ефективного виконання покарання і що можуть виявитися доречними під час визначення держави виконання вироку» [14].

Крім зазначених міжнародних документів, регулювання прав та свобод засуджених на універсальному рівні, забезпечують також інші міжнародні акти, такі як Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 р., Конвенція про права дитини 1989 р., Статут Міжнародного трибуналу Югославії з 1991 р., Статут Міжнародного трибуналу по Руанді 1994 р., Статут Спеціального суду по Сьєрра-Леоне 2002 р., та інших регіональних і універсальних актах.

Висновки. Як свідчить міжнародна практика становлення Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями відбувалося на протязі тривалого періоду і в сучасних умовах існує у вигляді Міжнародного стандарту, який держави повинні дотримуватися і імплементовувати у національне законодавство. Дане зобов'язання обумовлюється тим, що сучасне міжнародне право визначає права людини та обов'язок їх забезпечення як вимогу, що висувається до держави, стоїть вище за неї, не залежить у своєму імперативному характері від волевиявлення держави. Держава не висловлює свою згоду на надання чи ненадання прав людини, на забезпечення чи незабезпечення їх захисту. Цей обов'язок покладено на державу в силу самої природи цих прав, в силу їх природного характеру і похідного, штучного, характеру держави. І саме тому до переліку суверенних прав держави не входить право визнавати чи не визнавати певні права за людиною. Суверенним правом держави є лише обрання способів забезпечення і механізмів контролю за їх реалізацію.

З цією ж метою, враховуючи особливий стан такої категорії людей як засудженні міжнародною спільнотою були розроблені і прийняті Міжнародних стандартів прав і свобод засуджених, що включають міжнародно-правові зобов'язання з прав і свобод засуджених, сьогодні вони існують у вигляді системи міжнародних стандартів універсального та регіонального масштабу, що базуються на загальновизнаних нормах і принципах міжнародного права, у т.ч. міжнародного права з прав людини, міжнародного кримінального права, спрямовані на створення належних умов, засобів і процедур реалізації, дотримання і захисту, відновлення або сприяння відновленню порушених прав і свобод засуджених.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Загальна декларації прав людини 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text

2. Пакт про економічні, соціальні та культурні права. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text

3. Пакт про громадянські та політичні права 1966 року. URL: http://afew.org.ua/wp-content/uploads/2015/12/Mizhnarodne-ta-natsionalne-zakonodavstvo-u-sferi-zahistu-prav-ditini.-G.-YAnova.pdf

4. Мінімальні стандарти належного поводження: аналіз національного та міжнародного досвіду: *практичний посібник* . Ю. Л. Бєлоусов, М.М. Гнатовський, В.О. Гацелюк, А.Л. Федорова; за заг. ред. Ю.Л. Бєлоусова. К.: Ваіте. 2013. 170 с. https://ecpl.com.ua/wp-content/uploads/2016/10/131101_Book_MinimalStandart_Block-FINAL-1.pdf

5. Howard John: prison reformer. With a foreword by Hugh J. Klare URL: https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uc1.b3386190;view=1up;seq=34

6. Статтут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнродного Суду URL: https://ips.ligazakon.net/document/MU45001U

7. Резолюція Економічної та Соціальної Ради ООН 1984/47 від 25 травня 1984 року. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1026279

8. Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями.ООН; Правила, Міжнародний документ від 30. 08. 1955 р. URL; https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_212#Text

9. Ковальов А. В. Вплив міжнародних конвенцій та практики Європейського суду з прав людини на забезпечення прав та свобод засуджених осіб в Україні та країнах ЄС. *Альманах міжнародного права.* 2017. Вип. 17. С. 81–89.

10 Основні принципи поводження з в'язнями, схвалені Резолюцією ГА ООН 45/111 від 14.12.1990. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995 _230#Tex

11. Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_212#Text

12 Правила Нельсона Мандели. Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй щодо поводження з в'язнями. URL: https://www.unodc.org/res/justice-and-prison-reform/cpcj-prisonreform_html/UKR_final_Nelson_Mandela_Rules-E-ebook.pdf

13 Правила ООН щодо поводження з жінками-в'язнями та заходів, не пов'язаних з позбавленням волі, по відношенню до жінок-правопорушниць (Бангкокські правила) 2010 р. URL: https://www.rada.gov.ua/news/Povidomlen nya/70295.html

14. Римський статут Міжнародного кримінального суду: міжнар. док. від 17 лип. 1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_588

REFERENCES:

1. Zahalna deklaratsii prav liudyny 1948 roku [Universal Declaration of Human Rights of 1948]. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text [in Ukrainian].

2. Pakt pro ekonomichni, sotsialni ta kulturni prava [Covenant on Economic, Social and Cultural Rights]. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/995_042#Text [in Ukrainian].

3. Pakt pro hromadianski ta politychni prava 1966 roku [Covenant on Civil and Political Rights of 1966]. Retrieved from http://afew.org.ua/wp-content/uploads/2015/12/Mizhnarodne-ta-natsionalne-zakonodavstvo-u-sferi-zahistu-prav-ditini.-G.-YAnova.pdf [in Ukrainian].

4. Minimalni standarty nalezhnoho povodzhennia: analiz natsionalnoho ta mizhnarodnoho dosvidu: praktychnyi posibnyk [Minimum Standards of Good Conduct: Analysis of National and International Experiences: A Practical Guide]. Yu. L. Bielousov, M.M. Hnatovskyi, V.O. Hatseliuk, A.L. Fedorova; za zah. red. Yu.L. Bielousova. K.: Vaite. 2013. 170 s. Retrieved from https://ecpl.com.ua/wp-content/uploads/2016/10/131101_Book_MinimalStandart_Block-FINAL-1.pdf [in Ukrainian].

5. Howard John: prison reformer. With a foreword by Hugh J. Klare. Retrieved from: https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uc1.b3386190;view=1up;seq=34

6. Stattut Orhanizatsii Obiednanykh Natsii i Statut Mizhnrodnoho Sudu [The Charter of the United Nations and the Charter of the International Court of Justice] Retrieved from: https://ips.ligazakon.net/document/MU45001U [in Ukrainian].

7. Rezoliutsiia Ekonomichnoi ta Sotsialnoi Rady OON 1984/47 vid 25 travnia 1984 roku [UN Economic and Social Council Resolution 1984/47 of May 25, 1984]. Retrieved from: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1026279 [in Ukrainian].

8. Minimalni standartni pravyla povodzhennia z viazniamy OON; Pravyla, Mizhnarodnyi dokument vid 30.08.1955 r [Minimum standard rules for the treatment of prisoners. UN; Rules, International document dated August 30, 1955]. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_212#Text [in Ukrainian].

9. Kovalov, A.V. (2017). Vplyv mizhnarodnykh konventsii ta praktyky Yevropeiskoho sudu z prav liudyny na zabezpechennia prav ta svobod zasudzhenykh osib v Ukraini ta krainakh YeS [The influence of international conventions and the practice of the European Court of Human

Rights on ensuring the rights and freedoms of convicted persons in Ukraine and EU countries]. *Almanakh mizhnarodnoho prava*. Vyp. 17. S. 81–89 [in Ukrainian].

10. Osnovni pryntsypy povodzhennia z viazniamy, skhvaleni Rezoliutsiieiu HA OON 45/111 vid 14.12.1990 [Basic principles of treatment of prisoners, approved by UN General Assembly Resolution 45/111 of 12.14.1990]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_230#Tex [in Ukrainian].

11. Minimalni standartni pravyla povodzhennia z viazniamy [Minimum standard rules for treatment of prisoners]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_212#Text [in Ukrainian].

12. Pravyla Nelsona Mandely. Minimalni standartni pravyla Orhanizatsii Obiednanykh Natsii shchodo povodzhennia z viazniamy [Nelson Mandela rules. United Nations Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners]. Retrieved from: https://www.unodc.org/res/justice-and-prison-reform/cpcj-prisonreform_html/UKR_final_Nelson_Mandela_Rules-E-ebook.pdf [in Ukrainian].

13. Pravyla OON shchodo povodzhennia z zhinkamy-viazniamy ta zakhodiv, ne poviazanykh z pozbavlenniam voli, po vidnoshenniu do zhinok-pravoporushnyts (Banhkokski pravyla) 2010 r. [UN Rules for the Treatment of Women Prisoners and Non-Custodial Measures for Women Offenders (Bangkok Rules) 2010]. Retrieved from: https://www.rada.gov.ua/news/Povidomlennya/70295.html [in Ukrainian].

14. Rymskyi statut Mizhnarodnoho kryminalnoho sudu: mizhnar. dok. vid 17 lyp. 1998 r. [Rome Statute of the International Criminal Court: International dock. from July 17 1998]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_588 [in Ukrainian].

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЦИВІЛІСТИКИ

УДК 349.6:504:349.44
DOI https://doi.org/10.32782/2409-4544/2024-2/4

ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ЕКОЛОГІЧНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ У СФЕРІ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ

Демчук Антон Михайлович,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0002-7827-0698

Ленгер Яна Іванівна,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного, адміністративного
та міжнародного права
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0003-2666-9709

Стаття присвячена аналізу юридичної відповідальності за екологічні правопорушення у сфері земельних відносин в Україні. Мета дослідження – визначити особливості юридичної відповідальності у контексті земельних правопорушень та показати специфіку її реалізації в умовах українського законодавства. В процесі наукового дослідження використовувалися загальнонаукові методи пізнання: аналіз, синтез, порівняння, індукція, дедукція та системний підхід. Результати дослідження показують, що юридична відповідальність за екологічні правопорушення є важливим інструментом охорони земельних ресурсів та забезпечення правопорядку в цій сфері. Особливістю таких порушень є поєднання екологічних і правових аспектів, що вимагає комплексного підходу до регулювання та застосування санкцій. Досліджено, що система юридичної відповідальності охоплює три основні види: цивільно-правову, адміністративну та кримінальну відповідальність. Цивільно-правова відповідальність передбачає відшкодування збитків, однак її реалізація ускладнюється через відсутність чіткого законодавчого визначення земельного правопорушення. Адміністративна відповідальність є найбільш поширеною та застосовується за порушення земельних норм, таких як самовільне зайняття земель чи їх забруднення; вона передбачає штрафи та попередження. Кримінальна відповідальність регулюється Кримінальним кодексом України та охоплює найбільш суспільно небезпечні правопорушення, наприклад, псування земель або незаконне заволодіння природними ресурсами. Важливим аспектом цієї системи є поєднання каральних заходів із зобов'язанням усунути наслідки правопорушень і відновити екологічний стан земель. Показано, що штрафи є найпоширенішим видом покарання, а їх розмір визначається з урахуванням тяжкості порушення, особистих характеристик та майнового стану порушника. У дослідженні звернуто увагу на дискусії в наукових колах щодо запровадження спеціального виду земельно-правової відповідальності, який поєднував би не лише каральні заходи, але й усунення наслідків та запобігання повторним порушенням. Практичне значення дослідження полягає у визначенні напрямів удосконалення законодавства для підвищення ефективності юридичної відповідальності у сфері земельних правовідносин.

Ключові слова: *юридична відповідальність, екологічні правопорушення, земельні ресурси, адміністративне право, кримінальна відповідальність.*

Demchuk Anton, Lenher Yana. Legal liability for environmental offenses in the field of land relations in Ukraine

The article analyzes legal liability for environmental offenses in the field of land relations in Ukraine. The study aims to identify the specific features of legal liability in the context of land-

related violations and highlight the peculiarities of its implementation within Ukrainian legislation. The research employed general scientific methods of cognition: analysis, synthesis, comparison, induction, deduction, and a systematic approach. The results demonstrate that legal liability for environmental offenses is a crucial tool for protecting land resources and ensuring legal order in this area. A distinctive feature of such violations is the combination of environmental and legal aspects, necessitating a comprehensive approach to regulation and the application of sanctions. The study reveals that the legal liability system encompasses three main types: civil, administrative, and criminal liability. Civil liability involves compensation for damages, though its implementation is complicated by the lack of a clear legal definition of land-related offenses. Administrative liability is the most common and applies to violations of land regulations, such as unauthorized land use or pollution, with penalties including fines and warnings. Criminal liability, governed by the Criminal Code of Ukraine, addresses the most socially dangerous offenses, such as land degradation or unlawful appropriation of natural resources. A significant aspect of this system is the combination of punitive measures with obligations to eliminate the consequences of offenses and restore the ecological condition of the land. The article highlights that fines are the most frequent form of punishment, with their amount determined based on the severity of the offense, as well as the personal characteristics and financial status of the offender. The study also addresses ongoing debates within the academic community regarding the introduction of a special type of land-law liability that would combine punitive measures with remedies to prevent future violations. The practical value of the research lies in identifying directions for improving legislation to enhance the effectiveness of legal liability in the field of land relations.

Key words: *legal liability, environmental offenses, land resources, administrative law, criminal liability.*

Постановка проблеми. Юридична відповідальність за екологічні правопорушення у сфері земельних відносин в Україні є важливим інструментом забезпечення раціонального використання та охорони земельних ресурсів, а також захисту прав і законних інтересів власників та користувачів земельних ділянок. Земля як природний ресурс має особливу екологічну та економічну цінність, тому її охорона вимагає застосування ефективних правових механізмів. Відповідальність за екологічні порушення у цій сфері передбачає адміністративні, цивільно-правові та кримінальні санкції, спрямовані як на відновлення порушених правовідносин, так і на запобігання подальшим правопорушенням.

Специфіка відповідальності за екологічні правопорушення у земельній сфері полягає в необхідності врахування як юридичних аспектів, так і екологічних наслідків правопорушення. Важливою є не лише каральна функція, але й відновлення екологічного стану земель та компенсація збитків, завданих правопорушенням. З огляду на різноманітність видів правопорушень, що охоплюють як безгосподарське використання земель, так і їхнє забруднення або псування, законодавство передбачає комплексний підхід до відповідальності, зокрема через адміністративні стягнення, відшкодування збитків та кримінальні покарання.

Аналіз останніх наукових досліджень та публікацій. Питання юридичної відповідальності за екологічні правопорушення у сфері земельних відносин в Україні є достатньо висвітленим у вітчизняній літературі. О. А. Вівчаренко [1] розглядає гарантії права власності на землю, О. Літошенко [5] і Л. В. Мелех [6] досліджують адміністративну та юридичну відповідальність. У підручниках під керівництвом А. П. Гетьмана та М. В. Шульги [3], а також роботах А. М. Мірошниченка [7] та Р. І. Марусенка [8] викладено ключові питання земельного права. І. І. Килимник та О. І. Міхно [4], О. О. Погрібний та І. І. Каракаш [9] зосереджуються на правовому регулюванні земельних відносин. Історичний аспект юридичної відповідальності представлено в роботі Ю. С. Шемшученка, В. Л. Мунтяна та Б. Г. Розовського [10]. Попри широкий спектр літератури, бракує систематизованого аналізу всіх видів відповідальності. Тому зібрана інформація була проаналізована та впорядкована для глибшого розуміння теми.

Мета статті – показати особливості юридичної відповідальності за екологічні правопорушення у сфері земельних відносин в Україні.

Виклад основного матеріалу. Термін «*екологічне правопорушення*» було вперше закріплено в українському зако-

нодавстві у Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 року. За визначенням, екологічне правопорушення відрізняється низкою характерних ознак: 1) екологічною спрямованістю, 2) небезпекою та 3) протиправністю.

На думку М. В. Шульги [11], сутність екологічної спрямованості полягає в тому, що протиправна поведінка особи безпосередньо спричиняє негативні зміни в стані довкілля або порушує правовий режим використання природних ресурсів.

Екологічна небезпека при цьому охоплює не лише ризик для екологічних інтересів суспільства, але й підвищену загрозу стабільності екосистемних зв'язків.

Важливим елементом є також екологічна протиправність, яка виражається у частковому або повному невиконанні екологічних норм та ігноруванні встановлених правил, що закріплені у чинному екологічному законодавстві [11].

Земельні правопорушення відносяться до категорії порушень правового режиму природних об'єктів та ресурсів, за які також передбачена юридична відповідальність. Правове регулювання охорони та використання земель різних категорій здійснюється не лише нормами земельного законодавства, а й містобудівними, лісовими, водними, природоохоронними нормами, а також законодавством про надра.

Л. В. Мелех пропонує виділити кілька основних об'єктів земельних правопорушень:

1. Суспільні земельні відносини, що включають регулювання правового порядку використання земельних ресурсів.

2. Права та законні інтереси власників і землекористувачів, включаючи орендарів, а також інтереси українського народу як суверенного власника природних ресурсів.

3. Відносини у сфері використання та охорони земель, спрямовані на забезпечення раціонального використання та збереження земельних ресурсів.

4. Земельний правопорядок, що забезпечує відповідність діяльності нормам земельного законодавства [6].

Таким чином, земельні правопорушення порушують правопорядок у сфері використання та охорони земельних ресурсів, що зумовлює необхідність застосування відповідних юридичних заходів для забезпечення захисту інтересів суспільства та відновлення порушених прав [6].

Деякі автори [9] зазначають, що *земельне правопорушення є суспільно небезпечним та протиправним діянням (дією або бездіяльністю), яке порушує земельне законодавство, спричиняє негативні наслідки або створює загрозу їх виникнення та підлягає покаранню за законом*. На думку О. О. Погрібного та І. І. Каракаша [9], земельне правопорушення є негативним соціальним явищем, результатом якого стає порушення встановленого земельного правопорядку, що забезпечує раціональне використання та охорону земель, а також захист прав осіб, які експлуатують земельні ділянки.

Протиправність такого діяння передбачає, що фізична чи юридична особа несе адміністративну відповідальність, якщо доведено, що її дії або бездіяльність порушили правила, встановлені компетентними органами законодавчої чи виконавчої влади. Такі правила захищаються адміністративними санкціями, визначеними лише законом. Це загальне правило поширюється і на земельні правопорушення, тобто адміністративне покарання застосовується лише за умови, якщо доведено факт порушення норм земельного законодавства.

Таким чином, протиправність у контексті земельних правопорушень означає, що особа підлягає адміністративній відповідальності, якщо її діяння спричинило порушення земельних правил та норм, захищених адміністративними санкціями, передбаченими чинним законодавством [9].

Загальні ознаки відповідальності за екологічні правопорушення у земельній сфері. Важливою умовою для настання за екологічні правопорушення у земельній сфері є винність. Як зазначають О. О. Погрібний та І. І. Каракаш [9], за відсутності вини діяння не може бути визнане правопорушенням, навіть якщо воно формально суперечить закону.

Іншою важливою ознакою є караність: порушення кваліфікується як екологічне правопорушення лише тоді, коли за нього передбачені адміністративні санкції, які

реалізуються уповноваженими органами.

Значною характеристикою екологічних правопорушень є їх суспільна небезпека, оскільки вони порушують правовідносини у сфері охорони земель та права учасників цих відносин.

Для кваліфікації екологічного правопорушення у земельній сфері необхідна наявність таких елементів:

– об'єкт – правопорядок, що забезпечує охорону та раціональне використання земель;

– об'єктивна сторона – дія або бездіяльність, яка порушує земельне законодавство;

– суб'єкт – фізична чи юридична особа, яка вчинила порушення;

– суб'єктивна сторона – наявність вини (умислу чи необережності) [3].

Об'єктивні ознаки екологічних правопорушень у земельній сфері. На думку І. І. Килимника та О. І. Міхно [4], об'єктивні ознаки екологічних правопорушень у земельній сфері включають порушення земельного законодавства, що призводить до порушення прав суб'єктів земельних відносин, та наявність особливого предмета посягання – земельної ділянки як природного ресурсу. Основними *проявами шкоди* є забруднення земель, їх нераціональне або нецільове використання, а також пошкодження майна потерпілих чи порушення здоров'я людини [9].

Для того щоб кваліфікувати правопорушення, таке як «невикористання земель за цільовим призначенням», необхідно визначити чіткі критерії, які вказують на відсутність належної господарської діяльності. Це передбачає встановлення факту, що земельна ділянка не використовується відповідно до передбачених законодавством видів діяльності [4].

Види відповідальності. Відповідно до екологічного законодавства України, встановлена відповідальність за правопорушення у сфері охорони навколишнього середовища.

Цивільно-правова відповідальність у земельних відносинах настає у разі земельного цивільного правопорушення у сфері земельного використання. У випадках самовільного зайняття земель, пошкодження споруд або забруднення земель винні особи зобов'язані відшкодувати завдані збитки відповідно до статей 203, 440, 441 і 453 Цивільного кодексу України.

Однак відсутність законодавчого визначення земельного цивільного правопорушення призводить до труднощів у його застосуванні. На думку Погрібного та Каракаша [9], необхідно закріпити в законодавстві визначення земельного цивільного правопорушення як винного та протиправного діяння, яке порушує земельне законодавство та завдає майнової або моральної шкоди правовласнику внаслідок негативної зміни стану земельної ділянки.

Адміністративне законодавство регулює відповідальність за порушення вимог земельного законодавства, а також законодавства щодо екологічної безпеки. Кодекс України про адміністративні правопорушення містить понад 60 складів екологічних правопорушень і відповідні санкції (глава 7). Такі правопорушення вважаються екологічними, оскільки вони спрямовані на компоненти природного середовища [11].

На думку О. Літошенко [5], Л. В. Мелех [6], на сучасному етапі розвитку суспільства адміністративна відповідальність є найпоширенішим видом санкцій, що застосовуються при порушенні земельного законодавства. Хоча у законодавстві поняття «земельне правопорушення» чітко не визначене, підставою для притягнення до адміністративної відповідальності виступає саме факт порушення земельних норм.

Основними видами санкцій є попередження та адміністративний штраф, що накладаються органами державної влади або місцевого самоврядування. Кодекс України про адміністративні правопорушення визначає такі правопорушення:

- пошкодження або забруднення земель (ст. 52);
- самовільне зайняття земельної ділянки (ст. 53-1);
- приховування або спотворення даних земельного кадастру (ст. 53-2);
- знищення межових знаків (ст. 56).

Окрім адміністративної відповідальності, у певних випадках застосовується *кримінальна відповідальність*. У Кримінальному кодексі України злочини проти довкілля згруповані в розділі VIII «Зло-

чини проти довкілля», де нараховується 19 складів злочинів. Кримінальна відповідальність є найсуворішою формою покарання за земельні правопорушення.

М. В. Шульга [11] зазначає, що земельні правопорушення можна поділити на дві групи залежно від об'єкта посягання:

1. *Власне земельні правопорушення* – це порушення, пов'язані безпосередньо з використанням або володінням земельними ділянками.

2. *Земельні правопорушення екологічного характеру* – ці порушення пов'язані з негативним впливом на природне середовище через неправильне або незаконне використання земельних ресурсів.

До першої групи земельних правопорушень належать ті, що порушують законні права та інтереси власників земельних ділянок і землекористувачів. Як зазначає М. В. Шульга [11], одним із таких правопорушень є самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво, передбачене статтею 197-1 Кримінального кодексу України. Це правопорушення полягає у фактичному використанні земельної ділянки без відповідного рішення органу виконавчої влади чи органу місцевого самоврядування про її передачу у власність або користування (оренду) або без укладеного правочину щодо цієї ділянки. Виняток становлять лише дії, які згідно із законом вважаються правомірними. Однак, як вказують А. М. Мірошниченко та Р. І. Марусенко [7], це визначення піддається критиці в наукових колах за свою неоднозначність та неточність.

Друга група охоплює земельні правопорушення екологічної спрямованості, де об'єктом посягання виступає земля як природний ресурс, і суть правопорушення пов'язана із заподіянням шкоди цій землі. До таких правопорушень належать:

- забруднення або псування земель (ст. 239);
- незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1);
- незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах (ст. 239-2);
- умисне знищення або пошкодження територій під охороною держави та об'єктів природно-заповідного фонду (ст. 252);
- безгосподарське використання земель (ст. 254).

Кримінальна відповідальність застосовується за кримінальні правопорушення, які, відповідно до частини 1 статті 11 Кримінального кодексу України (КК України), визначаються як суспільно небезпечні винні діяння (дії або бездіяльність), вчинені суб'єктом кримінального правопорушення. На думку М. В. Шульги [11], кримінальна відповідальність настає за такі порушення земельного законодавства, які відзначаються підвищеною суспільною небезпекою і можуть завдати істотної шкоди охоронюваним суспільним відносинам. Така відповідальність застосовується як у випадку умисних, так і необережних порушень при використанні та охороні земель, коли ступінь їх небезпеки вимагає кримінального переслідування.

Кримінальна відповідальність також може наставати для службових осіб, якщо їхні дії спричиняють незаконне відчуження земель пайового фонду на користь іншої фізичної особи. Такі дії кваліфікуються за статтями Особливої частини КК України:

- Зловживання владою або службовим становищем (ст. 364);
- Службове підроблення (ст. 366);
- Службова недбалість (ст. 367);
- Прийняття неправомірної вигоди службовою особою (ст. 368);
- Зловживання впливом (ст. 369-2).

Найбільш поширеним ***видом покарання*** за земельні правопорушення є штраф, який стягується із суб'єкта правопорушення до державного бюджету. На думку О. А. Вівчаренка [1], розмір штрафу визначається в межах санкцій відповідної статті Кримінального кодексу України (КК України) з урахуванням низки факторів:

- тяжкості вчиненого правопорушення;
- особистих характеристик порушника;
- ступеня його вини;
- майнового стану;
- обставин, що можуть пом'якшити або обтяжити відповідальність [2].

Розмір штрафу встановлюється у кратному співвідношенні до неоподатковуваного мінімуму доходів громадян, чинного на момент вчинення правопорушення.

У сучасних наукових дослідженнях та юридичній літературі все частіше

висловлюється думка про необхідність виділення поряд із традиційними видами юридичної відповідальності спеціального виду відповідальності за порушення земельного законодавства. Це пов'язано з тим, що звичайні види відповідальності не завжди здатні повною мірою охопити специфіку порушень, пов'язаних із використанням земельних ресурсів та охороною земель [1].

Така спеціальна відповідальність може включати більш гнучкі та цільові заходи впливу, спрямовані не лише на покарання винних, але й на усунення негативних наслідків правопорушення та запобігання його повторенню. Це підкреслює необхідність розробки нових правових механізмів та інструментів, здатних забезпечити ефективний захист прав власників і користувачів земель, а також раціональне використання земельних ресурсів.

Земельно-правова відповідальність, як специфічний вид юридичної відповідальності за порушення земельного законодавства, є предметом активних наукових дискусій. На думку О. О. Погрібного [9], її виділення обґрунтовується специфікою землі як природного об'єкта, яка відрізняє її від інших об'єктів матеріального світу. Через це традиційні види юридичної відповідальності не завжди здатні забезпечити належний правовий режим використання та охорони земель. Основна мета застосування спеціальних заходів земельно-правової відповідальності полягає у відновленні попереднього стану земельних відносин та відшкодуванні витрат, завданих незаконним використанням ділянки.

До спеціальних заходів земельно-правової відповідальності пропонується віднести:

- Примусове припинення права користування земельною ділянкою;
- Знесення самовільно зведених споруд власником або землекористувачем;
- Повернення самовільно зайнятої ділянки її законному власнику чи користувачу [8, 9, 10].

Таким чином, питання виділення земельно-правової відповідальності залишається спірним. Хоча спеціальні заходи впливу на порушників є важливими для забезпечення охорони та раціонального використання земель, вони здебільшого застосовуються в межах адміністративної юрисдикції, що ускладнює виділення земельно-правової відповідальності як самостійного правового інституту.

Висновки. Юридична відповідальність за екологічні правопорушення у земельній сфері є важливим інструментом забезпечення правопорядку та охорони земельних ресурсів. Особливістю цих правопорушень є поєднання юридичних та екологічних аспектів, що вимагає комплексного підходу до регулювання та санкцій. Важливими ознаками таких порушень є їх екологічна спрямованість, суспільна небезпека та протиправність. Забруднення та псування земель, нераціональне або нецільове їх використання не лише порушують екологічний баланс, але й завдають шкоди суспільним інтересам та правам власників і користувачів земель.

Юридична відповідальність за екологічні правопорушення у сфері земельних відносин охоплює три основні види: цивільно-правову, адміністративну та кримінальну відповідальність. Цивільно-правова відповідальність передбачає відшкодування збитків, завданих порушенням, проте відсутність чіткого законодавчого визначення земельного цивільного правопорушення ускладнює її реалізацію. Адміністративна відповідальність є найпоширенішою та застосовується за порушення земельних і екологічних норм, включаючи самовільне зайняття земель або їх забруднення, із санкціями у вигляді штрафів та попереджень. Кримінальна відповідальність, яка регулюється Кримінальним кодексом України, застосовується за найбільш суспільно небезпечні порушення, такі як псування земель чи незаконне заволодіння природними ресурсами. Особливістю цієї системи є комплексний підхід, що поєднує каральні заходи із зобов'язанням порушників усунути завдану шкоду та відновити екологічний стан земельних ресурсів.

Штраф є найпоширенішим видом покарання за земельні правопорушення, розмір якого визначається з урахуванням тяжкості порушення, особистих характеристик та майнового стану порушника. У наукових колах обговорюється необхідність введення спеціального виду земельно-

правової відповідальності, що включала б не лише каральні заходи, але й усунення наслідків порушень і запобігання їх повторенню.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вівчаренко О. А. Гарантії права власності на землю в Україні: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.06 «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право». Київ, 2005. 199 с.

2. Відповідальність за порушення земельного законодавства. Zarichne.rvadmin.gov.ua, 2024. URL: https://zarichne.rvadmin.gov.ua/media/uploads/Відповідальність_за_порушення_земельного_законодавства.PDF

3. Екологічне право України: підручник / за ред. А. П. Гетьмана та М. В. Шульги. Харків: Право, 2005. 374 с.

4. Килимник І. І., Міхно О. І. Земельне право України: навч. посіб. Харків: ХНУМГ ім. О. Бекетова, 2015.

5. Літошенко О. Особливості адміністративної відповідальності за порушення земельного законодавства. *Підприємництво, господарство і право*, 2018, №1, С. 63–67.

6. Мелех Л. В. Юридична відповідальність за правопорушення у сфері земельних відносин. *Юридичний науковий електронний журнал*, 2020, №8, 259–262.

7. Мірошниченко А. М. Земельне право України: підручник. 2-ге вид., допов. і перероб. Київ: Алерта; ЦУЛ, 2011. 678 с.

8. Мірошниченко А. М., Марусенко Р. І. Науково-практичний коментар до Земельного кодексу України. 3-тє вид., змінене і доповнене. Київ: Алерта; ЦУЛ, 2011. 516 с.

9. Погрібний О. О., Каракаш І. І. Земельне право України. Київ: Істина, 2020.

10. Шемшученко Ю. С., Мунтян В. Л., Розовський Б. Г. Юридична відповідальність у галузі охорони навколишнього середовища. Київ: Наукова думка, 1978. 280 с.

11. Шульга М. В. Земельне право України: підручник / М.В. Шульга (кер. авт. кол.), Г. В. Анісімова, Н. О. Багай, А. П. Гетьман та ін.; за ред. М. В. Шульги. Київ: Юрінком Інтер, 2004. 368 с.

REFERENCES*:*

1. Vivcharenko, O.A. (2005). Harantii prava vlasnosti na zemliu v Ukraini: dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.06 «Zemelne pravo; ahrarne pravo; ekolohichne pravo; pryrodoresursne pravo» [Guarantees of land ownership rights in Ukraine: Dissertation for the degree of Candidate of Legal Sciences]. Kyiv. [in Ukrainian].

2. Vidpovidalnist za porushennia zemelnoho zakonodavstva [Liability for violations of land legislation]. (2024). Zarichne.rvadmin.gov.ua. URL: https://zarichne.rvadmin.gov.ua/media/uploads/Відповідальність_за_порушення_земельного_законодавства.PDF [in Ukrainian].

3. Hetman, A.P., & Shulha, M.V. (Eds.). (2005). Ekolohichne pravo Ukrainy: pidruchnyk [Environmental law of Ukraine: Textbook]. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].

4. Kylymnyk, I.I., & Mikhno, O.I. (2015). Zemelne pravo Ukrainy: navch. posib. [Land law of Ukraine: Educational manual]. Kharkiv: KhNUMH im. O. Beketova. [in Ukrainian].

5. Litoshenko, O. (2018). Osoblyvosti administratyvnoi vidpovidalnosti za porushennia zemelnoho zakonodavstva [Peculiarities of administrative liability for violations of land legislation]. Pidpryiemnytstvo, hospodarstvo i pravo, (1), 63–67 [in Ukrainian].

6. Mekh, L.V. (2020). Yurydychna vidpovidalnist za pravoporushennia u sferi zemelnykh vidnosyn [Legal liability for violations in the field of land relations]. Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal, (8), 259–262 [in Ukrainian].

7. Miroshnychenko, A.M. (2011). Zemelne pravo Ukrainy: pidruchnyk [Land law of Ukraine: Textbook]. (2nd ed.). Kyiv: Alerta; TsUL [in Ukrainian].

8. Miroshnychenko, A.M., & Marusenko, R.I. (2011). Naukovo-praktychnyi komentar do Zemelnoho kodeksu Ukrainy [Scientific and practical commentary on the Land Code of Ukraine]. (3rd ed.). Kyiv: Alerta; TsU [in Ukrainian].

9. Pohribnyi, O.O., & Karakash, I.I. (2020). Zemelne pravo Ukrainy [Land law of Ukraine]. Kyiv: Istyna [in Ukrainian].

10. Shemshuchenko, Yu.S., Muntyan, V.L., & Rozovskyi, B.H. (1978). Yurydychna vidpovidalnist u haluzi okhorony navkolyshnoho seredovyshcha [Legal liability in the field of environmental protection]. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

11. Shulha, M.V. (Ed.). (2004). Zemelne pravo Ukrainy: pidruchnyk [Land law of Ukraine: Textbook]. Kyiv: Yurinkom Inter [in Ukrainian].

УДК 349.41
DOI https://doi.org/10.32782/2409-4544/2024-2/5

ПИТАННЯ ЗАХИСТУ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Самчук-Колодяжна Зінаїда Федорівна,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0002-9391-1115

Прокопчук Катерина Миколаївна,
кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри цивільно-правових дисциплін
Волинського національного університету імені Лесі Українки

В статті досліджуються проблеми правового регулювання охорони національної культурної спадщини, зокрема, питання збереження культурних та історичних цінностей, об'єктів нематеріальної спадщини, повнота та достатність превентивних заходів щодо мінімізації втрат від ворожих обстрілів цивільної інфраструктури, у т.ч. об'єктів культурної спадщини по всій території України, фіксації фактів тотального знищення нерухомих об'єктів культурних та історичних пам'яток, актів вандалізму та культурного геноциду під час військової агресії РФ, удосконалення законодавства з охорони культурної спадщини шляхом його оптимізації та приведення у відповідність з міжнародними стандартами, зокрема Гаазькою конвенцією 1954р. Історичний досвід доводить, що людству притаманна повага до духовного надбання, намагання збереження культурної спадщини та її увіковічнення, навіть ціною життя. Людство, відчуваючи свою відповідальність перед наступними поколіннями ще з ХХ ст. почало активно розробляти та запроваджувати загальні правила та рекомендації зі збереження культурної спадщини.

Друга світова війна внесла свої корективи, з врахуванням яких було прийнято ряд міжнародних актів щодо захисту культурної спадщини. Основоположним нормативним актом щодо захисту культурних цінностей в разі збройного конфлікту є Гаазька конвенція від 14.05.1954 р., зокрема Другий Протокол до неї, прийнятий 26.03.1999 р., що передбачає заходи посиленого захисту культурних цінностей та активізації участі Договірних сторін у захисті культурних цінностей у разі збройного конфлікту. Україна приєдналася до ІІ Протоколу від 30.04.2020 р. (Закон № 585-IX. від. 30.04.2020 р.). Україна приєдналася до міжнародних актів про захист культурної спадщини, а тому повинна виконувати свої зобов'язання, перш за все, внести відповідні зміни в Закон України «Про охорону культурної спадщини» для збереження національного культурного надбання та забезпечення згуртованості українства всього світу в захисті нашої ідентичності та держави Україна.

Ключові слова: *культурна спадщини, культурні та історичні пам'ятки, нематеріальна культурна спадщина, національна ідентичність, охорона та захист культурної спадщини, цифрові копії, військові злочини, агресія РФ, конвенція, протокол.*

Samchuk-Kolodyazna Zinaida, Prokopchuk Kateryna. The issue of cultural heritage protection

The article examines the problems of legal regulation of the protection of national cultural heritage, in particular, the issue of preserving cultural and historical values, objects of intangible heritage, the completeness and sufficiency of preventive measures to minimize losses from enemy shelling of civil infrastructure, incl. objects of cultural heritage throughout the territory of Ukraine, recording the facts of the total destruction of immovable objects of cultural and historical monuments, acts of vandalism and cultural genocide during the military aggression of the Russian Federation, improving the legislation on the protection of cultural heritage by optimizing it and bringing it into line with international standards, in particular the Hague Convention of 1954. Historical experience proves that humanity has inherent respect for spiritual heritage, efforts to preserve cultural heritage and its perpetuation, even at the cost of life. Humanity, feeling

its responsibility to the next generations since the 20th century, began to actively develop and implement general rules and recommendations for the preservation of cultural heritage.

The Second World War made its adjustments, taking into account a number of international acts on the protection of cultural heritage. The fundamental regulatory act on the protection of cultural values in the event of an armed conflict is the Hague Convention of May 14, 1954, in particular the Second Protocol to it, adopted on March 26, 1999, which provides for measures to strengthen the protection of cultural values and intensify the participation of the Contracting Parties in the protection of cultural values in the event of an armed conflict Ukraine joined the II Protocol on 04/30/2020 (Law No. 585-IX dated 04/30/2020). Ukraine has joined the international acts on the protection of cultural heritage, and therefore must fulfill its obligations, first of all, to make appropriate changes to the Law of Ukraine "On the Protection of Cultural Heritage" for the national cultural heritage and to ensure the unity of Ukrainians all over the world in the protection of our identity and the state of Ukraine.

Key words: *cultural heritage, cultural and historical monuments, intangible cultural heritage, national identity, preservation and protection of cultural heritage, digital copies, war crimes, aggression of the Russian Federation, convention, protocol.*

На жаль, людство вело війни завжди. Але з часів глибокої давнини встановлені правила порушувати які не може ніхто. Так, найдавніші правила ведення війни, що встановлені в іудейській Священній книзі Тора, забороняли нападати на нещасного воїна та позбавляти мирне населення джерела виживання, а Біррський «Закон невинних» 697 р. поруч з забороною вбивати на війні дітей і жінок, містив заборону руйнування церков.

Україна сьогодні переживає надзвичайні тяжкі часи, а її безцінні скарби, що стали надбанням українського народу та світової культури, безповоротно знищуються російським агресором.

Основний Закон – Конституція України, ст. 54 визначає, що «культурна спадщина охороняється законом. Держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами», а ст. 66 вказує, що «кожен зобов'язаний не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки» [2].

Майже чверть століття назад, в Україні прийнято Закон «Про охорону культурної спадщини» від 08.06.2000 р. (зі змінами), що покликаний врегульовувати охорону культурної спадщини, зокрема її збереження [3].

Необхідно відмітити, що за часів незалежності законодавцем прийнято цілий ряд законодавчих актів, які передбачали збереження культурної спадщини, але не мали єдиної юридичної термінології у сфері охорони об'єктів культурної спадщини. Так, до Державного реєстру національного культурного надбання заносились «унікальні цінності матеріальної та духовної культури» (затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 12.08.1992 р.).

Цивільний кодекс України, ст. 136, передбачав негативні наслідки безгосподарного утримання і незабезпечення схоронності майна, що є пам'яткою історії та культури [4].

На сьогодні Закон України «Про культуру» визначив основні терміни в сфері культурної спадщини, такі як «культура» (ст. 1, п.п. 6); «національна культурна спадщина» (ст. 1, п.п. 14); «нематеріальна культурна спадщина» (ст. 1, п.п. 16); «культурні цінності» (ст. 1, п. 2) [5].

Визначені та поіменовані в ст. 1 Закону України «Про вивезення та ввезення та повернення культурних цінностей» від 21.09.1999 р. (зі змінами від 01.12.2022 р., Закон № 2801-IX) культурні цінності, а саме: «Культурні цінності – об'єкти матеріальної та духовної культури, що мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення і підлягають збереженню, відтворенню та охороні відповідно до законодавства України» [6].

Закон «Про охорону культурної спадщини» від 08.06.2000 р. визначив основні терміни та зазначив, що: «Охорона об'єктів культурної спадщини є одним із пріоритетних завдань органів державної влади та органів місцевого самоврядування» (Преамбула) [3].

Згідно ст. 1 цього закону: «Культурна спадщина – сукупність успадкованих людством від попередніх поколінь об'єктів культурної спадщини» [3].

Дано визначення «об'єкта культурної спадщини» в абзаці 2, ст. 1, «пам'ятки культурної спадщини», як об'єкта культурної спадщини,який занесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, або об'єкт який взято на держоблік, відповідно до законодавства, до вирішення питання про включення його до Держреєстру. В ст. 2 Закону визначена класифікація об'єктів культурної спадщини. На сьогодні особливого значення набирають норми закону, які передбачають захист традиційного середовища та об'єктів культурної спадщини; особливості охорони об'єктів всесвітньої спадщини та відповідальності за порушення законодавства про охорону культурної спадщини [3].

Закон «Про охорону культурної спадщини», як і міжнародні акти та інші нормативно-правові документи, які покликані забезпечити збереження об'єктів культурної спадщини виявили або недосконалість, або незабезпечення їх виконання, що призвело до значних втрат нашого культурного надбання ще з початку воєнного конфлікту 2014 р.

Як заявив під час брифінгу 13.06.2016 року начальник управління музейної справи та культурних цінностей Міністерства культури Василь Рожко: «З початку збройного конфлікту на сході України близько 100 музеїв опинились на тимчасово окупованих територіях Криму і Донбасу. Понад 1 мільйон музейних предметів, навіть за деякими даними до 2 мільйонів, опинилися за межею досяжності української влади. Безпосереднього контакту з музеями на окупованих територіях і інформації, що там відбувається, немає» [7, с. 34].

2 листопада 2015 року на прес-конференції в Києві редактор журналу «Музеї України» Віктор Тригуб заявив, що з Донецького обласного краєзнавчого музею зникли унікальні експонати зброї і скіфського золота вартістю в десятки мільйонів доларів [7, с. 53].

Відповідно, можна також констатувати, що сторони конфлікту не проявляли належної поваги до культурних цінностей. Зокрема, мали місце випадки перетворення їх у військові об'єкти; не проявлялося особливої турботи до них як до цивільних об'єктів; не вживалося заходів, щоб мінімізувати нанесення випадкової шкоди, внаслідок чого заподіювалась шкода будівлям та історичним пам'яткам; відбувались акти пограбування об'єктів культури, релігії, мистецтва, науки, освіти або благодійності.

Необхідно відмітити, що охорона об'єктів культурної спадщини врегульовується спеціальним нормативно-правовим актом «Керівництво по застосуванні норм міжнародного гуманітарного права в Збройних силах України», затвердженим наказом Міноборони України 11.09.2004 р. щодо захисту культурних цінностей на випадок збройного конфлікту [8]. Цей документ використовує та цитує положення Конвенції 1954 р. про захист культурних цінностей, передбачає обов'язкове позначення таких об'єктів, в.т.ч. персонал відповідними розпізнавальними знаками, передбачає підготовку військовослужбовців до захисту культурних цінностей, зобов'язує утримуватись від нападів на об'єкти культурної спадщини, спроб пограбування та руйнування, використання у військових цілях.

Належне виконання цих заходів забезпечило б надійне збереження об'єктів культурної спадщини на територіях прилеглих до районів бойових дій, безпосереднього ведення бойових дій та деокупованих територіях [8].

Російський агресор однією з основних причин військового вторгнення оголосив денаціоналізацію України, виправдовуючи свідоме створення культурного геноциду проти українського народу. Культурна спадщина завжди була і залишається однією з фундаментальних підстав ідентичності нації і від неї залежить майбутнє народу і держави. Після повномасштабного вторгнення РФ цілеспрямовано руйнує критичну інфраструктуру та об'єкти культурної спадщини. За даними Мінкультури за перший рік війни було знищено або пошкоджено 1500 об'єктів культурної спадщини та культурної інфраструктури. Це десятки музеїв, бібліотек, архівів, сотні об'єктів культурної спадщини, в окремі з яких було націлено спеціально.

Це зокрема, Національний літературно-меморіальний музей Григорія Ско-

вороди на Харківщині; Художній музей, Воронцовський палац і Спасо-Преображенський собор в Одесі; Іванківський краєзнавчий музей, де зберігалися твори Марії Приймаченко; Чернігівська міська бібліотека імені М. Коцюбинського та ряд інших об'єктів.

Превентивні заходи, які повинні здійснюватись в перед конфліктний період згідно рекомендацій міжнародних угод та положень національного закону «Про охорону культурної спадщини», відбувались в умовах бойових дій, під ракетними обстрілами, що унеможливлювало вивезення об'єктів культурної спадщини з прифронтових територій. Більшість їх залишилось в руках ворога, а тому їх треба буде повертати в Україну примусово, для чого необхідно вибудовати відповідний правовий механізм із залученням міжнародних інституцій. Практика Другої світової війни та АТО в Україні показує, як важко повертаються вивезені обєкти національної спадщини на Батьківщину. Тим більше, чимало наших культурних цінностей до сьогодні зберігаються в Ермітажі та інших музеях РФ. Повернення пограбованого з Маріупольського, Мелітопольського та Херсонського музеїв під час повномасштабного вторгнення РФ буде дуже проблематичним, хоча музейні експонати є задокументовані і права на них можуть бути доведені, а от археологічні памятки та знахідки, що виявляються під час проведення фортифікаційних робіт в прифронтовій зоні і є особливою складовою культурної спадщини, опинилися в зоні безконтрольного обміну. І це є проблема не лише гуманітарного законодавства, але й правоохоронної діяльності.

Заслуговує на увагу діяльність Міністерства культури та інформаційної політики щодо оцифрування об'єктів культурної спадщини. Цифрова трансформація управління культурної спадщини може стати підставою для притягнення агресора до майнової відповідальності, але це повинно передбачатися законом. Тим більше, цифрові копії культурних пам'яток збережуть інформацію в разі знищення їх матеріального носія, будуть доказом національної належності в разі викрадення, вивезення за кордон, підставою повернення.

Актуальним залишається питанння охорони національної нематеріальної спадщини. Україна в 2008 р. приєдналась до Конвенції ЮНЕСКО про охорону нематеріальної культурної спадщини (Закон України від 06.03.2008 № 132) [9].

Конвенція ЮНЕСКО передбачає охорону традицій та форм вираження усних традицій, охоплюючи мову як носія нематеріальної культурної спадщини; виконавчих мистецтв; звичаїв, обрядів, свят; знань та звичаїв, пов'язаних з природою та всесвітом; знань та навичок, пов'язаних із традиційними ремеслами [9]. Україна приєдналася до цієї Конвенції ЮНЕСКО, а тому повинна виконувати свої зобов'язання, в зв'язку з чим внести відповідні зміни в Закон України «Про охорону культурної спадщини» для забезпечення згуртованості українства всього світу в захисті нашої ідентичності та консолідації української політичної нації.

Для належного захисту культурної спадщини в умовах українсько-російського збройного конфлікту актуальною є проблема приведення норм національного законодавства до міжнародних стандартів шляхом внесення відповідних змін. Так, кримінальне законодавство необхідно привести у відповідність з міжнародними договорами щодо порушення законів та звичаїв війни, зокрема, відносно культурної спадщини – це Протокол I та II Гаазької конвенції 1954 р., шляхом конкретної вказівки на об'єкти культурної спадщини, пам'ятки національного чи місцевого значення, світової культурної спадщини, в т.ч. об'єкти нематеріальної (духовної) культурної спадщини.

Це спросить кримінальне провадження, дозволить застосувати санкції, передбачені національним законодавством за воєнні злочини, які потребують розмежування та посилення. Для відновлення та повернення культурних цінностей необхідно забезпечити фіксацію пошкоджень, викрадень, переміщень та встановити обґрунтовану оцінку завданих з битків.

Щодо адміністративної відповідальності, то зауважимо, що необхідно її посилення шляхом збільшення штрафних санкцій, відійшовши від оцінювання відносно неоподаткованого мінімуму доходів громадян, бо в умовах воєнного конфлікту це не

покарання. В Законі «Про охорону культурної спадщини» треба посилити фінансові санкції шляхом їх кратного збільшення [3].

На часі прийняття відповідного нормативного акту, бажано Закону, про відшкодування шкоди, завданої об'єктам культурної спадщини в умовах воєнного стану та військових дій.

Висновки. В умовах безпрецедентного, нищівного, цілеспрямованого знищення державиУкраїна, її культурного надбання сусідом-агресором РФ необхідно нагальне запровадження та невідкладне виконання заходів по їх захисту. Російська агресія загрожує існуванню самої держави, а знищення культурної спадщини веде до втрати нашої ідентичності, самого українського народу.

Для більш ефективного захисту, перш за все, відповідним державним інституціям потрібно: 1) комплексно та системно виконувати визначені як національним, так і міжнародним законодавством заходи зі збереження об'єктів культурної спадщини; 2) посилити контроль та відповідальність за бездіяльність, криміналізувавши ті проступки, які загрожують безповоротною втратою культурних цінностей; 3) внести відповідні зміни в спеціальні чинні нормативно-правові акти, що забезпечують охорону культурної спадщини, імплементувавши хоча б положення ІІ Протоколу Гаазької конвенції 1954 р.; 4) задіювати міжнародні інституції та інструменти Конвенції по захисту культурних цінностей, зокрема щодо повернення незаконно вивезених з України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Другий Протокол до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-99#Text.

2. Конституція України від 28.06.1996. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.

3. Про охорону культурної спадщини: Закон України від 08.06.2000. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text.

4. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003. URL: https://ips.ligazakon.net/document/T030435.

5. Про культуру: Закон України від 14.12.2010. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17#Text.

6. Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей: Закон України від 01.09.1999. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1068-14#Text.

7. Зі щитом чи на щиті? Захист культурних цінностей в умовах збройного конфлікту на сході України. О. А. Біда та ін.; за заг. ред. А. П. Бущенка; Українська Гельсінська спілка з прав людини. Київ: КИТ, 2016. 72 с.

8. Керівництво по застосуванні норм міжнародного гуманітарного права в збройних силах України. Затверджено наказом Міністра оборони України від 11.09.2004. Київ: Азимут -Україна, 2004. 144с.

9. Конвенція про охорону нематеріальної культурної спадщини від 17.10.2003. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_d69#Text

REFERENCES:

1. Druhyi Protokol do Haazkoi konventsii pro zakhyst kulturnykh tsinnostei u razi zbroinoho konfliktu 1954 roku [Second Protocol to the Hague Convention on the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict of 1954]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-99#Text [in Ukrainian].

2. Konstytutsiia Ukrainy vid 28.06.1996 [Constitution of Ukraine dated June 28, 1996]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text [in Ukrainian].

3. Pro okhoronu kulturnoi spadshchyny: Zakon Ukrainy vid 08.06.2000 [On the protection of cultural heritage: Law of Ukraine dated June 8, 2000]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text [in Ukrainian].

4. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy vid 16 sichnia 2003 [Civil Code of Ukraine dated January 16, 2003]. Retrieved from: https://ips.ligazakon.net/document/T030435 [in Ukrainian].

5. Pro kulturu: Zakon Ukrainy vid 14.12.2010 [On culture: Law of Ukraine dated 14.12.2010]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17#Text [in Ukrainian].

6. Pro vyvezennia, vvezennia ta povernennia kulturnykh tsinnostei: Zakon Ukrainy vid 01.09.1999 [On export, import and return of cultural values: Law of Ukraine dated September 1, 1999]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/1068-14#Text. [in Ukrainian].

7. Zi shchytom chy na shchyti? Zakhyst kulturnykh tsinnostei v umovakh zbroinoho konfliktu na skhodi Ukrainy [With a shieldoron a shield? : protection of cultural values in conditions of armed conflict in the east of Ukraine]. O. A. Bidatain; za zah. red. A. P. Bushchenka; Ukrainska Helsinska spilka z prav liudyny. Kyiv: KYT, 2016. 72 s. [in Ukrainian].

8. Kerivnytstvo po zastosuvanniu norm mizhnarodnoho humanitarnoho prava v Zbroinykh Sylakh Ukrainy. Zatverdzheno nakazom Ministra oborony Ukrainy vid 11.09.2004 [Guidelines for the application of norms of international humanitarian law in the Armed Forces of Ukraine. Approved by the order of the Minister of Defense of Ukraine dated September 11, 2004]. Kyiv: Azymut-Ukraina, 2004. 144 s. [in Ukrainian].

9. Konventsiia pro okhoronu nematerialnoi kulturnoi spadshchyny vid 17.10.2003 [Convention on the Protection of Intangible Cultural Heritage dated 17.10.2003]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_d69#Text [in Ukrainian].

УДК 347.2:33.025.27
DOI https://doi.org/10.32782/2409-4544/2024-2/6

ПОНЯТТЯ І ВИДИ НАЦІОНАЛІЗАЦІЇ МАЙНА

Спєсівцев Денис Сергійович,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Волинського національного університету імені Лесі Українки
Orcid ID: 0000-0001-7337-7907
Scopus Author ID: 57218913451

Гофман Юрій Богданович,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0002-8200-7059

Стаття присвячена розгляду правової природи націоналізації як способу переходу права власності на майно, а також аналізу причин і мети її здійснення.

У статті аналізуються сучасні погляди до розуміння націоналізації, а також визначення співвідношення категорії «націоналізація» з категоріями «експропріація» та «конфіскація».

У ході дослідження автори звертаються до аналізу наукової літератури, а також практики Європейського суду з прав людини. Визначається специфіка воєнних націоналізацій воєнного часу, а також мирного періоду.

Формується висновок, що націоналізація є невідлучним супутником розвитку інституту права власності і детермінує питання балансу приватних і публічних інтересів, а тому являє собою важливий юридичний та економічний механізм його забезпечення.

Автори констатують, що термін «націоналізація» позначає практично будь-який перехід права власності від приватної особи (фізичної чи юридичної особи) у власність держави. При цьому за критерієм примусовості проведення націоналізації поділяються на примусові та добровільні.

Примусова націоналізація проводяться незалежно від волі власника майна у той час як добровільна за його згодою або навіть ініціативою. Примусові націоналізації необхідно поділяти за критерієм оплатності на конфіскацію (безоплатна націоналізація), яка, як правило, є покаранням за протиправну поведінку, а також експропріацію, яка є оплатним переходом майна у власність держави. Націоналізації які здійснюються примусово та безоплатно і при цьому не є різновидом покарання особи у сучасних умовах слід вважати протиправними. Добровільні націоналізації за критерієм оплатності варто поділяти на альтруїстичні (безоплатні), а також комерційні (оплатні). При цьому за критерієм обставин і мети здійснення націоналізації пропонується диференціювати на: 1) невоєнні націоналізації мирного періоду; 2) невоєнні націоналізації воєнного часу; 3) воєнні націоналізації мирного часу; 4) воєнні націоналізації воєнного часу.

Ключові слова: *націоналізація, експропріація, конфіскація, воєнний стан, війна, ЄСПЛ, судова практика, право власності, майно.*

Spiesivtsev Denys, Hofman Yurii. The concept and types of property nationalization

The article deals with consideration of juridical nature of nationalization as the way of ownership transfer as well as with the analysis of the causes and aim of nationalization.

Researching the issue the authors are turning to the scientific literature as well as to the practice of the European Court of Human Rights. The feature of the "war nationalizations" and nationalization of the peace time are determined.

It is concluded that nationalization is an inseparable satellite of the institute of ownership genesis, which determines the issue of balance between private and public interests and is the important juridical and economic mechanism of its provision.

The authors state that the term "nationalization" nominates almost every kind of ownership right transfer from the private person (natural person or legal entity) to state. At the same time the nationalization can be differentiated by the criterion of coercion into forced and voluntary.

The forced nationalizations is carried out despite of the owner`s will while the voluntary nationalization is carried out by the owner`s initiative. The forced nationalizations at the same time can be divided by the criterion of compensation into the confiscation (non-compensatory nationalization), that provides as a rule as the punishment for illegal behavior and into the expropriation that is the compensatory ownership right transfer to the state. Nationalizations that are committed with no compensation for owner and at the same time are not the punishment of the person are illegal in modern conditions. Voluntary nationalizations can be differentiated by the criterion of compensation in to the altruistic (non-compensatory) nationalizations and commercial (compensatory) nationalizations. At the same time by the criterion of the circumstances and the aim the nationalizations can be divided into the: 1) non-military nationalizations of peace time; 2) non-military nationalizations of war time; 3) military nationalizations of peace time; 4) military nationalizations of war time.

Key words: *nationalization, expropriation, confiscation, martial law, war, ECHR, judicial practice, ownership, property.*

Націоналізація майна супроводжує розвиток інституту права власності з самого початку його зародження. Більше того, якщо розглядати націоналізацію в якості юридичного процесу переходу права власності на певне майно від особи до держави, то у такому разі можна помітити певною мірою парадоксальну ситуацію.

У сутності, перші квазі-державні утворення, а згодом і держави виникли саме на основі принципу розподілу власності або ж, якщо бути більш точним – внаслідок утворення надлишкового продукту, що сприяло переходу від первісної форми спільного привласнення до індивідуального привласнення надлишкового продукту, тобто привласнення певними особами майна що перевищувало потреби групи у такому майні. Це, власне, і стало одним із перших проявів права власності.

У ході подальшого розвитку публічної влади вже держава, будучи у сутності продуктом розвитку економічних відносин і форм власності, почала привласнювати майнові блага фізичних осіб, поширюючи свою владу на них. Одним із історичних прикладів виступає явище, яке у Східній Європі називалося «окняжіння земель», тобто їх захоплення феодалами у сусідніх общин [1, с. 43].

Механізми позбавлення державою фізичних та юридичних осіб належного їм майна розвивалися тривалий час й мали різні варіації аж допоки буржуазні революції не затвердили непорушність права власності особи в якості одного з основних принципів правового регулювання майнових відносин.

Поряд із цим, як показав досвід розвитку майнових відносин у період після буржуазних революцій, забезпечити повну і ультимативну недоторканість права власності не виходить навіть у силу самих закономірностей майнового обороту, який передбачає втручання у права власності особи, принаймні, для забезпечення інтересів її кредиторів, не кажучи вже про те, що в окремих випадках позбавлення особи належної їй власності на користь держави переслідує за мету забезпечити інтереси усього суспільства і держави.

До недавнього часу проблема націоналізація майна була однією з важливих проблем, які отримували поступове вирішення на рівні практики Європейського суду з прав людини, проте сьогодні над нею змушують замислитися міждержавні збройні конфлікти. Недарма чи не найчастіше програми націоналізацій проводилися саме у воєнні періоди розвитку людства, прикладами чому виступають Перша та Друга Світові війни. Однак, як відомо, досить часто націоналізації проводилися також і повоєнний період, зокрема як елемент вирішення проблем, що виникли під час війни, а в окремих випадках націоналізації навпаки могли слугувати причиною війн.

Окремі аспекти цієї проблеми і виступають предметом нашого аналізу метою якого є визначення правової природи та видів націоналізації, а також спроба спрогнозувати подальший вектор застосування цього юридичного інструмента економічного регулювання суспільних відносин.

Юридичні аспекти проблеми націоналізації розглядалися, зокрема такими вченими як В. Є. Рубаник, M. J. Berger, G. Bognetti, D. L. Caglioti, A. L. Chua, A. Cumbers, C. M. Cunha Filho, Z. El Bernoussi, A. Ezeoha, F. P. Flores, M. Freyssenet, T. Hafsi, D. L. Hanley, T. M. Hanna, A. P. Kerr, R. Millward, N. Mulder, E. D. Re, C. M. Schmitthoff, J-M. Thouvenin, C. Uche, N. H. Waites.

Метою статті є визначення правової природи націоналізації майна як прояву динаміки права власності на нього, а також встановлення видів націоналізації з урахуванням практики правового регулювання її здійснення, досвіду реалізації, а також сучасних правових стандартів.

Насамперед, розглянемо *термінологічний аспект предмету дослідження*. Термін «націоналізація» досить часто вживається як у наукових дослідженнях, так і у положеннях національного законодавства країн світу. Однак, при цьому дуже часто він вживається паралельно з такими термінами як «експропріація», «конфіскація», «ліквідація» та іншими, що може вносити певну неточність у розуміння змісту відповідних наукових досліджень, положень нормативно-правових актів і судових рішень.

Традиційно у загальному розумінні націоналізація розглядається як процес переміщення майна (активів) від публічних організацій у приватну сферу, що, у сутності, є протилежністю процесу приватизації як переходу майна (активів) від держави у приватну сферу [2].

Націоналізація являє собою перехід права власності від приватної особи до держави, тобто зміну правового режиму певного майна з приватної власності на державну. Поряд із цим в сучасних умовах такий перехід може здійснюватись різними способами, зокрема бути добровільним і забезпечуватись укладенням договору між приватною особою і відповідним органом державної влади, його службовою чи посадовою особою, або ж навпаки мати примусовий характер і здійснюватись на підставі акту органу державної влади. Також перехід права власності від приватних осіб до держави може бути оплатним або ж безоплатним. Таким чином різноманіття механізмів зміни правового режиму майна з приватної власності на державну сприяв введенню у понятійно-категоріальний апарат нових термінів. При цьому їх близькість у семантичному аспекті і відсутність чіткого розмежування на рівні визначень, закріплених у законі, вважаємо, і призвела до термінологічної плутанини. Адже дуже часто відповідні терміни вживались у нормативно-правових актах, які приймались спонтанно в економічних ситуаціях, які потребували оперативного вирішення. Крім того, іноді використання альтернативних термінологічних одиниць для позначення відповідного процесу визначалося метою змішення акцентів з націоналізації, яка в умовах визнання недоторканості приватної власності як одного з найбільших здобрів буржуазних революцій XVI–XX століть виглядала ретроградно, у сторону категорій з альтернативним змістом.

У зв’язку з цим наразі найбільше питань виникає навколо співвідношення понять «націоналізація» та «експропріація». Поняття «конфіскація» і «ліквідація» переважно лише деталізують окреслені вище поняття.

Таким чином, в аспекті сучасного рівня розвитку теорії націоналізації майна можна виокремити три основні підходи до визначення її природи:

1) розкриття сутності націоналізації як поняття *sui generis* з розглядом експропріації як різновиду націоналізації – у межах такого підходу націоналізація розглядається як самостійне явище, яке модна поділити на окремі різвиди, серед яких у тому числі експропріація. Зокрема, E. D. Re ще у 1952 році визначав націоналізацію як акт державної влади, що посередництвом якого здійснюється перейняття певної галузі економіки держави, незалежно від того чи пов’язується цей акт з компенсацією або ж ні. У той же час, якщо акт про націоналізацію не передбачає здійснення компенсації або пропонує неспівмірну або ілюзорну компенсацію, то у такому разі націоналізація є конфіскацією. Якщо ж націоналізація гарантує або пропонує співмірну компенсацію, вона являє собою експропріацію [3, с. 325].

Подібну позицію висловлюють F. P. Flores та C. M. Cunha Filho. Розглядаючи особливості «нафтових націоналізацій» у Болівії (1937) та Мексиці (1938)

вчені фактично охоплюють поняттям «націоналізація» конфіскацію урядом Болівії однієї із закордонних компаній, що була проведена на підставі Постанови про конфіскацію за порушення договору, а також експропріацію вісімнадцяти закордонних компаній, проведеної урядом Мексики на підставі Постанови про експропріацію [4]. Не знаючи рівень капіталізації відповідних компаній на той час, складно однозначно стверджувати чи передбачала націоналізація виплати справедливої компенсації в обох випадках, адже влада Болівії здійснила виплату у розмірі 1,5 млрд. доларів США для однієї компанії, у той час як влада Мексики 24 мільйони доларів США – для вісімнадцяти компаній [4]. Але важливо, що як конфіскація, так і власне націоналізація віднесені дослідниками до різновидів націоналізації у широкому розумінні.

Водночас дещо протилежний підхід до розуміння експропріації пропонує Енциклопедичний Словник Публічного Адміністрування, який визначає, що націоналізація може проводитись шляхом переходу права власності до держави взамін сплати грошових коштів або ж шляхом експропріації [2], що дозволяє стверджувати, що у межах такого підходу експропріація, на противагу позиції, висловленої, E. D. Re, будучи різновидом націоналізації, проводиться безоплатно;

2) рozкриття сутності націоналізації через поняття «експропріація» – з**а** такого підходу «націоналізація» і «експропріація» фактично ототожнюються. Наприклад, M. J. Berger зазначає, що націоналізація має місце там, де держава експропріює частковий або повний контроль над публічною компанією або індустрією [5, с. 3]. Крім того, важливо відмітити, що Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) також оперує терміном «експропріація», зокрема у контексті того, що у разі її здійснення у межах правової системи певної держави повинна існувати процедура, що визначає наслідки експропріації, включаючи надання компенсації вартості експропрійованого майна, визначення суб'єктів права вимоги компенсації та будь-які інші питання, включаючи витрати на оформлення експропріації [6, п. 155].

У цілому слід відмітити, що такий підхід певною мірою вносить чіткість у сучасне розуміння безоплатного відчуження майна фізичної чи юридичної особи на користь держави. У його межах категорія «націоналізація», як вбачається, набуває загального значення і, як ми зазначали раніше, позначає майже будь-який перехід права власності від приватної фізичної чи юридичної особи до держави, у той час як експропріація розглядається як сучасний еквівалент націоналізації або ж як її різновид.

Хоча при цьому концептуально вбачається за можливе внесення ясності у це питання, припускаючи, що націоналізація позначає будь-який перехід права власності від приватної особи до держави у той час як експропріація – лише примусовий перехід;

3) Розмежування понять націоналізації і експропріації як однорівневих – у рамках такого підходу поняття націоналізації і експропріації розглядаються як однорівневі за певними критеріями. Наприклад, A. Ezeoha та C. Uche, цитуючи наукові джерела, зазначають, що захист іноземними державами приватних інвестицій їх громадян виступає звичайним пост-воєнним і пост-незалежним феноменом. При цьому, наприклад, участь Британського уряду у таких питаннях визначається позицією згідно з якою єдиним ресурсом інвесторів у відповідних справах експропріації або націоналізації виступає дипломатичний захист від їхньої держави [7, с. 9]. З цього слідує, що жодне із зазначених понять, тобто «націоналізація» та «експропріація» не є різновидами одна одної. Наприклад, C. M. Schmitthoff зазначав, що право на компенсацію виступає однією з важливих рис, які відрізняють націоналізацію базових галузей промисловості в Британії від експропріації майна, що проводилася у комуністичних країнах. На переконання дослідника, націоналізація передбачає здійснення компенсації у той час як експропріація або конфіскація – не передбачає [8, с. 566]. З цього вбачається, що різниця між націоналізацією та експропріацією проводиться за критерієм компенсації, тобто її наявності або відсутності відповідно.

Також, наприклад, Кембриджський Словник визначає націоналізацію як про-

цес переймання урядом контролю над бізнесом або галуззю [9] у той час як експропріація розкривається цим лексикографічним джерелом як «акт відбирання грошей або майна, що здійснюється, як правило, для громадського користування і не передбачає жодних виплат власнику, або ж для незаконного індивідуального використання відповідного майна» [10]. Це дозволяє припустити, що за такої диференціації різниця між націоналізацією і експропріацією полягає у тому, що націоналізація здійснюється законно у той час як експропріація – незаконно.

Проте у світлі аналізованого підходу цікавою є практика ЄСПЛ в частині застосування юридичних термінів. Для позначення процесу примусового вилучення у державну власність певного майна Суд, як ми зазначали раніше, завжди вживає термін «експропріація» (справи *Kutlu and Others v. Turkey* (application no. 51861/11), *Kopecký v. Slovakia* (application no. 44912/98), *Çiftçiler Joint Stock Company and Göksun v. Turkey* (application no. 62323/09), *Aliyeva and Others v. Azerbaijan* (application no. 66249/16) [6] і звертається до терміну «націоналізація» або «денаціоналізація» лише переважно при аналізі національного законодавства, що регулює відповідні відносини і яке вживає відповідну термінологію.

Крім того, термін «експропріація» вживається Судом незалежно від того чи здійснюється вилучення майна у державну власність платно або ж безоплатно (п. 188 of the Guide on Article 1 of Protocol No. 1 to the European Convention on Human Rights: protection of property) [6]. Наприклад, у справі *Former King of Greece & Others v. Greece* Суд бере до уваги національне законодавство Греції, яке передбачає здійснення повної компенсації вартості за експропрійоване майно (пункт 47). а також постанову (no. 225/1973), яка «була згодом видана диктатурою з метою конфіскації майна королівської родини» (пункт 55) [11].

І хоча у цілому ця справа переважно стосується саме справедливого балансу між захистом права власності і необхідністю забезпечення публічного інтересу, а тому і несправедливого в частині майнової компенсації вилучення майна, тим не менше практика використання ЄСПЛ відповідної термінології дозволяє стверджувати про те, що термін «експропріація» використовується Судом для позначення процесу вилучення майна з приватної у державну власність незалежно від того чи здійснене таке вилучення зі сплатою компенсації або ж ні, а також від того, чи була компенсація, якщо вона сплачувалась, справедливою або ж ні. У протилежному випадку Суд не міг би кваліфікувати перехід майна у державну власність в якості експропріації поки не встановив би чи була здійснена оплата або ж ні і чи була вона, якщо здійснювалась, справедливою. Тому вживання терміну «експропріація» вже на початку судового рішення, а не у резолютивній частині, підтверджує його вживання судом у розуміння переходу майна у державну власність.

Стосовно конфіскації слід зазначити, що цей термін, як правило, вживається для позначення переходу права власності (переважно примусового) від приватних осіб до держави, що є покаранням за вчинення відповідними особами протиправних дій. Таким чином, конфіскація являє собою різновид націоналізації, яка має примусовий і безоплатний характер і по суті являє собою покарання. Наприклад, конфіскація активно застосовувалась державами під час Першої світової війни для позбавлення держави-супротивника та її громадян і юридичних осіб належного їм майна [12, с. 511–513].

Ураховуючи окреслені вище обставини, вважаємо найбільш виправданим використання терміну «націоналізація» для позначення акту державної влади щодо переходу права власності на майно від приватної особи до держави, а також власне відповідний процес переходу права власності. Такий підхід містить під собою семантичну основу, оскільки в основі терміну «націоналізація» лежить термін *«nation»*, який позначає державу, зокрема велику групу людей, що живуть на одній території, зі своїм урядом, мовою, традиціями тощо [13].

У зв’язку з цим у загальному розумінні процес націоналізації передбачає перетворення майна у надбання певної нації, тобто робить його «національним». Критерії оплатності, безоплатності, добро-

вільності чи примусовості не є елементом зазначеного семантичного розуміння націоналізації.

При цьому в якості різновидів націоналізації варто розглядати експропріацію, яка може бути оплатною або безоплатною і яка проводиться, як правило, на підставі політично та/або економічно вмотивованого рішення органів державної влади, а також конфіскацію, яка являє собою націоналізацію, що проводиться в якості покарання.

Розглянемо *види націоналізації і її мету***.** Націоналізація майна виступає цілеспрямованим актом держави у зв'язку з чим переслідує певну мету, яка, власне, і виступає драйвером проведення націоналізації.

У світлі викладеного вище слід констатувати, що націоналізація може проводитися у різних умовах. Це можуть бути як ситуації, що не пов'язані з війною, так і ситуації, що пов'язані із нею, як ситуації, що відбуваються при кризових явищах економіці, так і ситуації, які характеризуються нормальним функціонуванням економіки. Тому причини націоналізації завжди є різними.

Прикладом «довоєнних» націоналізацій виступають, зокрема проведена у Великобританії до 1910 року повна націоналізація телефонних комунікацій [14, с. 28] та націоналізація у 1916 радіо у США (на той момент США ще не вступили у Першу світову війну) [15, с. 8]. В якості прикладів пост-воєнних націоналізацій або націоналізацій мирного часу можна навести націоналізацію нафтового сектору Францією у 1924 році та Італією у 1926 році тощо [14, с. 30]. Водночас в якості прикладів націоналізацій воєнного часу виступають націоналізація у США таких підприємств як *Hummer Manufacturing Div.*, *Montgomery Ward and Co.* (1944–1945 роки), *Hughes Tool Co.* (1944–1945 роки) та інших [15, с. 17, 18]. У зв'язку з цим, деякі дослідники, зокрема A. L. Chua навіть припускають існування певної циклічності націоналізації і приватизації майна [16, с. 279, 302], що формує передумови умови для висновку, що відповідні процеси підкоряються глобальним економічним закономірностям, а сама націоналізація є невід'ємним елементом циклів економічного розвитку. Проте, на відміну від націоналізації, яка проводиться у мирний час, націоналізація, яка проводиться під час війни відрізняється, як правило, саме своєю метою.

У цілому, як ми зазначали, націоналізація за своєю природою призводить до переходу права власності на майно від приватної особи до держави. Це основна мета націоналізації. Однак, вона не пояснює причини проведення націоналізації. Вони визначаються телеологічно більше конкретними цілями.

Зокрема довоєнна і після-воєнна націоналізації (або у цілому – «позавоєнні націоналізації»), які можна назвати націоналізацями мирного періоду, як правило, визначаються політичними або економічними факторами. У сучасних джерелах можна зустріти позицію, що націоналізації після Другої світової війни пов'язувались з електоральними цілями [2], що створює підґрунтя для висновку про їх політичну обумовленість. Хоча, наприклад, на переконання A. Cumbers, після трьох століть неоліберальної глобалізації віра у націоналізацію і державне планування як ключові економічні інструменти стала частиною домінуючої міжнародної економічної парадигми і новою хвилею модернізації. Саме тому широка програма націоналізації у Великобританії повоєнного періоду являла собою державну інтервенцію в економічну сферу у тому числі для ліквідації олігополії [17, с. 5]. Також націоналізація у Франції, яка проводилася у 1945 році переслідувала економічну мету – економічне відновлення держави [5, с. 369]. Націоналізація Президентом Єгипту Насером Суецького каналу була здійснена для можливості отримання мита щоб забезпечити фінансування будівництва Асуанських гребель [18, с. 369].

Таким чином націоналізація майна у мирний час може бути спрямована на досягнення безпосередніх економічних результатів, наприклад, отримання джерел доходу, для їх використання при реалізації державою своїх функцій. Також націоналізація може проводитись, наприклад, у зв'язку з вичерпуванням фондів приватних підприємців [2], що ставить підприємство під загрозу банкрутства, і що, своєю чергою, може спричиняти як

негативний соціальний вплив, зокрема у вигляді безробіття, так і негативні економічні наслідки у вигляді припинення відрахувань до державного бюджету або позбавлення громадян і держави можливості отримання певних майнових благ вітчизняного виробництва. У такому разі метою націоналізації є вирішення відповідних проблем товарно-майнового забезпечення.

Водночас націоналізація, яка проводиться у воєнний час, дуже часто переслідує іншу мету. Нею може виступати нанесення економічного ураження ворогу, нейтралізація іноземних агентів в економіці держави, покарання за воєнні дії або за підтримку ворожої держави і навіть вивільнення коштів для військових цілей або здійснення компенсації воїнам і родинам загиблих у війні [19, с. 524]. Такий вид націоналізації, як правило, проводиться без надання компенсації особі, у якої вилучається майно, що наділяє її ознаками конфіскації. В якості одного із прикладів такої конфіскації можна навести націоналізацію у 1944 році Югославською владою майна підприємства *«La Dalmatienne»*.

Підприємство було визнане винним у тому, що починаючи з 1941 року переорієнтувало своє виробництво на потреби країн Осі, а згодом передало у розпорядження італійських і німецьких окупаційних військ запаси промислових товарів, які були використані для ведення війни. Ураховуючи те, що тогочасним законодавством Югославії передбачалася кримінальна відповідальність як фізичних, так і юридичних осіб, до компанії *«La Dalmatienne»* було застосовано ті міри кримінальної відповідальності, які могли бути застосовані до юридичної особи у цілому, і якою виступила конфіскація майна [20, с. 414, 416–417].

Таким чином конфіскації воєнного часу дуже часто безпосередньо пов’язані з феноменом війни. Під час війни націоналізація, міцно пов’язується з війною на рівні мети у зв’язку з чим при застосуванні відносно ворога стає *«економічною зброю»* [21, с. 84]. Саме тому конфіскації воєнного періоду дуже часто являють собою засоби впливу на супротивника на рівні економічного протистояння.

У той же час необхідно відмітити, що окреслена вище диференціація націоналізацій за критерієм обставин здійснення на націоналізації воєнного і мирного часів є досить умовною. Адже, наприклад, націоналізації залізниць, телеграфів, поштового зв’язків і енергетичного сектору, які здійснювались на початку ХХ століття у Європі, пов’язувались переважно зі стратегічним значенням відповідних галузей, а тому і питанням національної безпеки держав. Хоча при цьому такі націоналізації здійснювались у мирний час і, можливо, лише з огляду на потенційну ймовірність війни.

З іншого боку, наприклад, націоналізація у 1941 році у США виробника бойових літаків – *North America Aviation Inc.*, чітко обумовлювалось національною безпекою на випадок війни, учасником якої США на той час ще не була. І, навпаки, здійснена у листопаді 1943 року у США націоналізація окремих шахт, а також націоналізація у квітні 1944 року окремих структур *Montgomery Ward* (корпорації-ритейлера, що спеціалізувалася на доставці товарів поштою) хоча і проводилась в умовах воєнного стану, однак спрямовувалась на вирішення проблеми зі страйками на підприємствах [15, с. 12, 14] і не пов’язувались безпосередньо з воєнною метою.

Водночас націоналізації у формі конфіскації може мати місце і після війни. У такому разі націоналізація здійснюється за поведінку певної особи під час війни [2]. Тобто, хоча формально націоналізація проводиться у позавоєнний (у мирний) період, вона пов’язується з війною і поведінкою певної особи під час війни у зв’язку з чим є воєнною у сутнісному, а не у темпоральному розумінні. Одним з яскравих прикладів повоєнної націоналізації, пов’язаної з війною є конфіскація у січні 1945 року Французьким урядом компанії Renault [22, с. 2] за колаборацію з режимом Віші та Нацистами [17, с. 13] і її перетворення у Regie Nationale Des Usines Renault [23, с. 366]. У зв’язку з цим при застосуванні критерію обставин здійснення націоналізації варто також застосовувати додатковий телеологічний критерій націоналізації.

За таких умов за критерієм обставин здійснення націоналізації можна поділити

на націоналізації мирного і воєнного часу, а за телеологічним на невоєнні та воєнні націоналізації. Воєнна націоналізація пов'язується з переходом права власності на майно до держави, що обумовлюється воєнними у тому числі оборонними цілями, зокрема забезпечення армії, захисту цивільного населення або економічного послаблення супротивника (заходи економічної війни). Своєю чергою невоєнні націоналізації переслідують переважно економічні, соціальні, політичні цілі і не пов'язуються з оборонними функціями держави.

Поєднання двох зазначених критеріїв дозволить поглибити зазначену класифікацію і диференціювати такі види націоналізацій: 1) невоєнні націоналізації мирного періоду; 2) невоєнні націоналізації воєнного часу; 3) воєнні націоналізації мирного часу; 4) воєнні націоналізації воєнного часу.

Висновки. Підсумовуючи викладене вище, необхідно констатувати, що, як показав досвід правового регулювання майнових відносин, націоналізація є невідлучним супутником інституту права власності. У різні історичні періоди вона застосовувалася з різних підстав і за різними юридичними механізмами, проте ніколи не існувало періоду, коли б націоналізації не існувало як явища. Це стосується у тому числі і періоду розвитку правових систем, що слідував за буржуазними революціями, одним з найбільших досягнень яких, власне, і виступав принципи недоторканості приватної власності.

У цілому слід констатувати, що питання націоналізації майна є переважно питанням балансу приватних і публічних інтересів. Очевидно, що приватно-правові інтереси не можуть повноцінно та ефективно забезпечуватися без публічно-правових механізмів, зокрема механізмів державного примусу. У той же час існування таких механізмів передбачає існування організованого державного регулювання суспільних відносин, функціонування інституцій державної влади, та й у цілому такого рівня розвитку та консолідації суспільства, яке передбачає існування держави як суб'єкта узгодження і збалансування приватних та публічних інтересів.

У зв'язку з цим значною мірою націоналізація рівно як і приватизація майна є важливими інструментами досягнення окресленої вище мети на рівні економічних відносин, зокрема у контексті відносно оперативної реакції на специфіку економічних коливань, а також внутрішні й зовнішні виклики як-то соціально-економічні потрясіння, екологічні катаклізми, епідемії, епізоотії або війни, проти яких може протистояти лише організоване суспільство у цілому, а не переважно окремі особи.

У зв'язку з цим механізми націоналізації лише адаптуються під нові економічні, правові та соціальні реалії, проте не зникають назавжди. Сьогодні, наприклад, яскраво простежується тенденція до обмежень і «гуманізації» націоналізацій, зокрема шляхом встановлення виключних обставин для її проведення, чітких підстав реалізації і при цьому, як правило, супроводження компенсаторними елементами, що надає націоналізації характеру крайнього юридичного та економічного засобу вирішення проблем.

У цілому ж проведений аналіз дозволяє окреслити такий підхід, що узгоджує термінологічну складову піднятої проблеми. В якості найбільш широкої категорії необхідно розглядати категорію «націоналізація». Вона позначає практично будь-який перехід права власності від приватної особи (фізичної чи юридичної особи) у власність держави, незалежно від юридичної підстави такого переходу, будь-то договір, адміністративний акт чи рішення суду.

Далі існує необхідність диференціації націоналізацій за критерієм примусовості проведення на примусові та добровільні.

Примусова націоналізація проводяться незалежно від волі власника майна у той час як добровільна за його згодою або навіть ініціативою.

Далі примусові націоналізації необхідно поділяти за критерієм оплатності на конфіскацію, яка здійснюється безоплатно і, як правило, є покаранням за протиправну поведінку, а також експропріацію, яка є оплатним переходом майна у власність держави.

При цьому в умовах сьогодення націоналізації які здійснюються примусово та безоплатно і при цьому не є різновидом покарання особи слід вважати про-

типравними і водночас не стільки у контексті національного законодавства, яке може їх «легалізувати», а в аспекті принципів недоторканості права власності та верховенства права, сучасних стандартів забезпечення права людини, а також міжнародних норм, включаючи Загальну декларацію прав людини (1948) та Європейську конвенцію з прав людини (1950).

Добровільні націоналізації за критерієм оплатності варто поділяти на альтруїстичні, які передбачають добровільне безоплатне відчуження майна його власником на користь держави за власною ініціативою або на прохання держави, а також комерційні, що є оплатною добровільною передачею майна його власником державі також за власною ініціативою або ж на запит держави.

За критерієм обставин і мети здійснення націоналізації можна поділити на 1) невоєнні націоналізації мирного періоду; 2) невоєнні націоналізації воєнного часу; 3) воєнні націоналізації мирного часу; 4) воєнні націоналізації воєнного часу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Рубаник В. Є. Інститут права власності в Україні: проблеми зародження, становлення й розвитку від найдавніших часів до 1917 року: Історико-правове дослідження. Харків: Легас, 2002. 352 с.

2. Hafsi T. Privatization and nationalization. *Encyclopedic Dictionary of Public Administration*. URL: https://dictionnaire.enap.ca/dictionnaire/docs/definitions/definitions_anglais/privatization.pdf.

3. Re E. D. The Nationalization of Foreign-Owned Property. *Minnesota Law Review*. 1952. Vol. 36. P. 323–342.

4. Flores F. P., Cunha Filho C. M. The Oil Nationalizations in Bolivia (1937) and Mexico (1938): A Comparative Study of Asymmetric Confrontations with the United States. 2020. *Latin American Research Review*. Vol. 55, Issue 4. P. 676–690.

5. Berger M. J. Biting the Hand that Feeds: The Taking Clause and AIG. *Journal of International Business and Law*. 2013. Vol. 12, Issue 2. Art. 16. URL: https://scholarlycommons.law.hofstra.edu/jibl/vol12/iss2/16/.

6. Guide on Article 1 of Protocol No. 1 to the European Convention on Human Rights: protection of property. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/Guide_Art_1_Protocol_1_ENG.

7. Ezeoha A., Uche C. We will pay compensation from future profits: the nationalization of foreign business in post-colonial Uganda. *Business History*. 2022. URL: https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/00076791.2022.2151585.

8. Schmitthoff C. M. The Nationalization of Basic Industries in Great Britain. *Law and Contemporary Problems*. 1952. Vol. 16. P. 557–575.

9. Nationalization. *Cambridge Dictionary*. URL: https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/nationalization.

10. Expropriation. *Cambridge Dictionary*. URL: https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/expropriation.

11. Judgment of European Court of Human Rights of 23.11.2000, application No. 25701/94. URL: https://hudoc.echr.coe.int/app/ conversion/docx/?library.

12. Mulder N. 'A Retrograde Tendency': The Expropriation of German Property in the Versailles Treaty. *Journal of the History of International Law*. 2020. Vol. 22. P. 507–535.

13. Nation. *Cambridge Dictionary*. URL: https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/nation (access date: 18.09.2024).

14. Bognetti G. History of Western State-Owned Enterprises: From the Industrial Revolution to the age of Globalization. *The Routledge Handbook of State-Owned Enterprises*. Edited by L. Bernier, M. Florio, P. Bance. New-York / Abingdon: Routledge, 2020. 654 p.

15. Hanna T. M. A History of Nationalization in the United States. 1917–2009. 53 p. URL: https://thenextsystem.org/sites/default/files/2019-09/A_History_of_Nationalization_in_the_US-Hanna-NSP.pdf.

16. Chua A. L. The Privatization-Nationalization Cycle: the Link between Markets and Ethnicity in Developing Countries. *Columbia Law Review*. 1995. Vol. 95. No. 2. P. 223–303.

17. Cumbers A. A tale of two nationalizations: experiences of post 1945 public ownership in the UK and France compared. *International Journal of Public Policy*. 2019. Vol. 15, Issue 1. P. 5–20.

18. El Bernoussi Z. The postcolonial politics of dignity: From the 1956 Suez nationalization to the 2011 Revolution in Egypt. *International Sociology*. 2015. Vol. 30 (4). P. 367–382.

19. Caglioti D. L. Property Right in Time of War: Sequestration and Liquidation of Enemy Alien's Assets in Western Europe during the First World War. *Journal of Modern European History*. 2014. Vol. 12, No. 4. P. 523–545.

20. Anić T. Povijest poduzeća „La Dalmatienne" – imovinskopravne mijene. *Radovi Zavoda za Hrvatsku Povijest*. 2016. Knjiga 48. S. 405–426.

21. Thouvenin J-M. History of implementation of sanctions. *Economic Sanctions in International Law and Practice*. London and New York: Routledge. Taylor & Francis Group. P. 83–92.

22. Hanley D. L., Kerr A. P. and Waites N. H. Contemporary France Politics and society since 1945. New York: Routledge, 2017. 317 p.

23. Freyssenet M. Ranault: From Diversified Mass production, to Innovative Flexible Production. *One Best Way? Trajectories and Industrial Models of the World's Automobile Producers*. 1998. Oxford: Oxford University Press, P. 365–394.

REFERENCES:

1. Rubanyk, V. Ye. (2002). Instytut prava vlasnosti v Ukraini: problemy zarodzhennia, stanovlennia y rozvytku vid naidavnishykh chasiv do 1917 roku: Istoryko-pravove doslidzhennia [The Institution of Property Rights in Ukraine: Problems of Origin, Formation and Development from Ancient Times to 1917: A historical and legal study]. Kharkiv: Lehas, 352 s.

2. Hafsi, T. Privatization and nationalization. *Encyclopedic Dictionary of Public Administration*. Retrieved from: https://dictionnaire.enap.ca/dictionnaire/docs/ definitions/definitions_anglais/ privatization.pdf.

3. Re E. D. (1952). The Nationalization of Foreign-Owned Property. *Minnesota Law Review.* Vol. 36. P. 323–342.

4. Flores, F. P., Cunha Filho, C. M. The Oil Nationalizations in Bolivia (1937) and Mexico (1938): A Comparative Study of Asymmetric Confrontations with the United States. 2020. *Latin American Research Review*. Vol. 55, Issue 4. P. 676–690.

5. Berger, M. J. (2013). Biting the Hand that Feeds: The Taking Clause and AIG. *Journal of International Business and Law*. Vol. 12, Issue 2. Art. 16. Retrieved from: https://scholarlycommons.law.hofstra.edu/jibl/vol12/iss2/16/.

6. Guide on Article 1 of Protocol No. 1 to the European Convention on Human Rights: protection of property. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/Guide_Art_1_Protocol_1_ENG.

7. Ezeoha, A., Uche, C. (2022).We will pay compensation from future profits: the nationalization of foreign business in post-colonial Uganda. *Business History*. Retrieved from: https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/00076791.2022.2151585.

8. Schmitthoff, C. M. (1952).The Nationalization of Basic Industries in Great Britain. *Law and Contemporary Problems*. Vol. 16. P. 557–575.

9. Nationalization. *Cambridge Dictionary*. Retrieved from: https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/nationalization.

10. Expropriation. *Cambridge Dictionary*. Retrieved from: https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/expropriation (access date: 18.06.2023).

11. Judgment of European Court of Human Rights of 23.11.2000, application No. 25701/94. Retrieved from: https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/library.

12. Mulder, N. (2020). 'A Retrograde Tendency': The Expropriation of German Property in the Versailles Treaty. *Journal of the History of International Law*. Vol. 22. P. 507–535.

13. Nation. *Cambridge Dictionary*. Retrieved from: https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/nation.

14. Bognetti, G. (2020). History of Western State-Owned Enterprises: From the Industrial Revolution to the age of Globalization. *The Routledge Handbook of State-Owned Enterprises*. Edited by L. Bernier, M. Florio, P. Bance. New-York / Abingdon: Routledge, 654 p.

15. Hanna, T. M. A History of Nationalization in the United States. 1917–2009. 53 p. Retrieved from: https://thenextsystem.org/sites/default/files/2019-09/A_History_of_Nationalization_in_the_US-Hanna-NSP.pdf.

16. Chua, A. L. (1995). The Privatization-Nationalization Cycle: the Link between Markets and Ethnicity in Developing Countries. *Columbia Law Review*. Vol. 95. No. 2. P. 223–303.

17. Cumbers, A. (2019). A tale of two nationalizations: experiences of post 1945 public ownership in the UK and France compared. *International Journal of Public Policy*. Vol. 15, Issue 1. P. 5–20.

18. El Bernoussi, Z. (2015). The postcolonial politics of dignity: From the 1956 Suez nationalization to the 2011 Revolution in Egypt. *International Sociology*. Vol. 30 (4). P. 367–382.

19. Caglioti, D. L. (2014). Property Right in Time of War: Sequestration and Liquidation of Enemy Alien's Assets in Western Europe during the First World War. *Journal of Modern European History*. Vol. 12, No. 4. P. 523–545.

20. Anić, T. (2016). Povijest poduzeća „La Dalmatienne" – imovinskopravne mijene. *Radovi Zavoda za Hrvatsku Povijest*. Knjiga 48. S. 405–426.

21. Thouvenin, J-M. History of implementation of sanctions. *Economic Sanctions in International Law and Practice*. London and New York: Routledge. Taylor & Francis Group. P. 83–92.

22. Hanley, D. L., Kerr, A. P. and Waites, N. H. (2017). Contemporary France Politics and society since 1945. New York: Routledge, 317 p.

23. Freyssenet, M. (1998). Ranault: From Diversified Mass production, to Innovative Flexible Production. *One Best Way? Trajectories and Industrial Models of the World's Automobile Producers*. Oxford: Oxford University Press, P. 365–394.

УДК 349.6
DOI https://doi.org/10.32782/2409-4544/2024-2/7

РЕФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СИСТЕМИ ПУБЛІЧНИХ ЗАКУПІВЕЛЬ В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ ТА СТАЛОГО РОЗВИТКУ: ДЕЯКІ АСПЕКТИ

Шевчук Лариса Миколаївна,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0002-7667-3872

Стаття присвячена дослідженню основних напрямів сучасного і перспективного нормативно-правового регулювання системи публічних закупівель в Україні в умовах євроінтеграції та сталого розвитку. Наголошено, що концепція сталого розвитку в регулюванні національної сфери публічних закупівель почала реалізовуватися у вітчизняному правовому полі порівняно нещодавно. Зауважено, що першою комплексною, системною спробою упровадити цей підхід у профільне законодавство стало прийняття 19.09.2019 нової редакції Закону України «Про публічні закупівлі».

Проаналізовано окремі наукові підходи до розуміння поняття, змісту і складових концепції сталого розвитку. Досліджено економічну, екологічну та соціальну складові сталого розвитку та їх закріплення в національному закупівельному законодавстві. Наголошено, що основний масив еколого-правових положень та норми соціального характеру Закону № 922-VIII – значною мірою результат задекларованої в його преамбулі мети адаптувати законодавство України acquis Європейського Союзу на виконання Угоди про асоціацію. Аргументовано, що неухильність та послідовність процесу наближення національної нормативно-правової бази у сфері публічних закупівель до acquis ЄС з урахуванням концепції сталого розвитку чітко прослідковуються у Стратегії реформування системи публічних закупівель («дорожній карті»).

Доведено, що подальші реформування і розвиток вітчизняної системи публічних закупівель повинні здійснюватися з урахуванням необхідності досягнення цілей сталого розвитку відповідно до існуючих соціальних та екологічних пріоритетів. Зроблено висновок про потребу реалізації концепції сталого розвитку й балансу його економічної, екологічної та соціальної складових в нормативно-правовому регулюванні національної сфери публічних закупівель у Стратегії реформування системи публічних закупівель на 2024–2026 роки.

Ключові слова: *публічні закупівлі, сталий розвиток, концепція сталого розвитку, цілі сталого розвитку, євроінтеграція, адаптація законодавства України acquis Європейського Союзу.*

Shevchuk Larysa. Reforming the National System of Public Procurement in the Conditions of European Integration and Sustainable Development: Some Aspects

The article is devoted to the study of the main directions of modern and perspective regulatory regulation of the public procurement system in Ukraine in the conditions of European integration and sustainable development. It is emphasized that the concept of sustainable development in the regulation of the national sphere of public procurement began to be implemented in the domestic legal field relatively recently. It was noted that the first comprehensive, systematic attempt to introduce this approach into relevant legislation was the adoption of the new version of the Law of Ukraine "On Public Procurement" on September 19, 2019.

Separate scientific approaches to understanding the concept, content and components of the concept of sustainable development are analyzed. The economic, ecological and social components of sustainable development and their consolidation in the national procurement legislation have been studied. It is emphasized that the main array of environmental and legal provisions and norms of a social nature of Law No. 922-VIII is largely the result of the goal declared in its preamble to adapt the legislation of Ukraine to the acquis of the European Union for the implementation of the Association Agreement. It is argued that the steadfastness

and consistency of the process of approximation of the national regulatory framework in the field of public procurement to the EU acquis, taking into account the concept of sustainable development, is clearly traced in the Strategy for reforming the public procurement system ("road map").

It has been proven that further reforms and development of the domestic public procurement system should be carried out taking into account the need to achieve the goals of sustainable development in accordance with existing social and environmental priorities. A conclusion was made about the need to implement the concept of sustainable development and the balance of its economic, ecological and social components in the regulatory and legal regulation of the national sphere of public procurement in the Strategy for Reforming the Public Procurement System for 2024–2026.

Key words: *public procurement, sustainable development, concept of sustainable development, goals of sustainable development, European integration, adaptation of Ukrainian legislation to the acquis of the European Union.*

Виклики сьогодення, зумовлені непростими соціально-економічними, політичними та воєнними реаліями, в яких нині перебуває Україна, вимагають застосування ефективних механізмів використання публічних коштів, передусім при здійсненні закупівель товарів, робіт і послуг для забезпечення потреб держави, територіальних громад та об'єднаних територіальних громад. Провідне місце в числі таких механізмів тривалий час займала і нині займає система публічних закупівель, яка за весь період свого існування в Україні піддавалася неодноразовим трансформаціям та досі продовжує свій розвиток.

Черговий етап реформування національного законодавства у сфері публічних закупівель, який подекуди іменують «другою закупівельною революцією», відбувся у зв'язку з прийняттям 19.09.2019 нової редакції Закону України «Про публічні закупівлі» від 25.12.2015 № 922-VIII (далі – Закон № 922-VIII), у преамбулі якого однією з цілей була задекларована адаптація законодавства України acquis Європейського Союзу [1] на виконання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (далі – Угода про асоціацію) [2]. У цій же редакції Закону № 922-VIII фактично була закладена й концепція сталого розвитку при організації та здійсненні закупівель.

Разом з тим, повномасштабне вторгнення рф в нашу державу та запроваджений у зв'язку з цим у 2022 році воєнний стан, а також надання Україні статусу кандидата на членство в Європейському Союзі зумовлюють необхідність подальшого реформування національної системи публічних закупівель.

Метою статті є дослідження основних напрямів сучасного і перспективного нормативно-правового регулювання системи публічних закупівель в Україні в умовах євроінтеграції та сталого розвитку.

Концепція сталого розвитку в регулюванні національної сфери публічних закупівель, як перспективний напрям розвитку системи закупівель товарів, робіт і послуг для забезпечення потреб держави, територіальних громад та об'єднаних територіальних громад, почала реалізовуватися у вітчизняному правовому полі порівняно нещодавно. З упевненістю можна стверджувати, що першою комплексною, системною спробою упровадити цей підхід у профільне законодавство стало прийняття 19.09.2019 нової редакції Закону № 922-VIII. Попередня ж нормативно-правова база з питань закупівель у цілісному вигляді такої концепції не враховувала, лише подекуди містила окремі фрагментарні положення щодо екологічних та соціальних аспектів закупівель з безумовним превалюванням економічного підходу.

У науковій літературі під концепцію сталого розвитку традиційно розуміють такий розвиток, який відповідає потребам нинішнього покоління, не позбавляючи майбутні покоління можливості задовольняти свої потреби, і котрий враховує економічний, соціальний та екологічний фактори [3, с. 22].

Слід зауважити, що вчені пропонують різні інтерпретації розуміння сталого розвитку, однак їх зміст, як правило, зводиться

до балансу трьох названих складових. Так, О.В. Шубравська визначає сталий розвиток як узгоджений розвиток економічних і соціальних процесів, а також навколишнього природного середовища [4, с. 36]. О.В. Латишева вказує, що пріоритетними напрямками стратегічного розвитку країни є досягнення економічної безпеки з урахуванням соціальної та екологічної складових потенціалу сталого розвитку держави, збалансування яких досягається за допомогою системи ефективного управління та регулювання на різних ієрархічних рівнях (як на рівні держави та регіональному рівні, так й на рівні підприємств) [5, с. 218]. Про взаємоузгодження усіх складових сталого розвитку говорить і В.С. Загорський: «Цілі сталого розвитку в Україні становитимуть нову систему взаємоузгоджених управлінських заходів за економічним, соціальним та екологічним (природоохоронним) вимірами, спрямовану на формування суспільних відносин на засадах довіри, солідарності, рівності поколінь, безпечного навколишнього середовища. … Нові цілі мають забезпечити інтеграцію зусиль щодо економічного зростання, прагнення до соціальної справедливості і раціонального природокористування, що потребує глибоких соціально-економічних перетворень в Україні та нових підходів до можливостей глобального партнерства» [6, с. 43].

Намагання досягнути саме такого збалансування усіх трьох названих складових чітко прослідковується у вказаній редакції Закону № 922-VIII. Так, крім власне економічної складової, яка завжди була присутня при організації та здійсненні закупівель (що прямо випливає із принципу максимальної економії, ефективності та пропорційності, закріпленого у п. 2 ч. 1 ст. 5 Закону № 922-VIII [1]), а також елементів соціальних факторів (наприклад, серед критеріїв оцінки тендерних пропозицій / пропозицій вказується застосування заходів соціального захисту, які пов’язані із предметом закупівлі (п. 3 ч. 3 ст. 29 Закону № 922-VIII [1])), наявна й низка норм еколого-правового характеру. В числі останніх варто назвати такі, як: надання можливості замовникам встановлювати в тендерній документації вимоги до якісних (у тому числі екологічних) характеристик товарів, робіт і послуг, які закуповуються, а також закріплення їх права вимагати від учасників підтвердження того, що пропоновані ними товари, послуги чи роботи за своїми екологічними чи іншими характеристиками відповідають вимогам, установленим у тендерній документації. Також новим для української закупівельної сфери стало запровадження вартості життєвого циклу як одного із можливих критеріїв оцінки тендерних пропозицій / пропозицій учасників.

Зазначимо, що основний масив еколого-правових положень та норми соціального характеру аналізованого Закону № 922-VIII – значною мірою результат задекларованої в його преамбулі мети адаптувати законодавство України acquis Європейського Союзу на виконання Угоди про асоціацію, про що згадувалося вище. Ці положення Закону були спрямовані на послідовне наближення законодавства України до acquis ЄС у сфері закупівель, як це визначено у Главі 8 «Державні закупівлі» Угоди про асоціацію [2], якою, наприклад, передбачено, що «… Сторони визнають важливість якнайповнішого врахування економічних, соціальних та екологічних інтересів не тільки свого відповідного населення, а й прийдешніх поколінь…» (ст. 289), «Сторони співробітничають з метою сприяння обґрунтованому і раціональному використанню природних ресурсів відповідно до цілей сталого розвитку…» (ст. 292), «Сторони докладають зусиль для сприяння і заохочення торгівлі та прямих іноземних інвестицій в екологічно чисті товари, послуги й технології, використання збалансованих джерел відновлюваної енергії та енергозберігаючих продуктів і послуг, а також екологічне маркування товарів…» (ст. 293), «Жодна Сторона не повинна послаблювати або знижувати рівень охорони навколишнього середовища …, передбачений в її законодавстві…» (ст. 296), «Сторони розвивають і зміцнюють співробітництво з питань охорони навколишнього середовища й таким чином сприяють реалізації довгострокових цілей сталого розвитку і зеленої економіки … » (ст. 360) тощо.

Неухильність та послідовність процесу наближення національної норма-

тивно-правової бази у сфері публічних закупівель до acquis ЄС з урахуванням концепції сталого розвитку і необхідності досягнення його цілей чітко прослідковувалися й у Стратегії реформування системи публічних закупівель («дорожньої карти»), схваленій розпорядженням КМ України від 24.02.2016 № 175-р, яка охоплювала період до 31.12.2022 та включала основні напрями розвитку і вдосконалення системи публічних закупівель упродовж п'яти етапів реформи. Серед основних положень екологічного та соціального спрямування в цьому документі передбачалося встановлення стандартів підтвердження якості продукції, робіт та послуг, методів управління господарською діяльністю, критеріїв екологічного виробництва тощо (статті 57, 58, 62 Директиви 2014/24/ЄС), а також проведення адаптації до положень Директив 2014/24/ЄС щодо: умов інтеграції соціальних та екологічних стандартів та вимог до виконавців контрактів або до продукції, що закуповується для державних потреб, як характеристик та елементів оцінки пропозицій у процедурах закупівлі (статті 74 і 77 Директиви 2014/24/ЄС); стандартів підтвердження якості продукції та міжнародних стандартів маркування продукції; вимог та методів визначення вартості закуплених товарів, робіт та послуг з розрахунку їх повного життєвого циклу та додаткових витрат на екологічні, соціальні та технологічні наслідки використання відповідної продукції (статті 31, 68, 78-82 Директиви 2014/24/ЄС) [7].

Важливо, що практично всі заплановані у рамках Стратегії реформування системи публічних закупівель («дорожньої карти») заходи еколого- та соціально-правового спрямування були реалізовані 19.09.2019 у новій редакції Закону України «Про публічні закупівлі».

Подальші реформування і розвиток вітчизняної системи публічних закупівель, як видається, повинні були б здійснюватися з урахуванням необхідності досягнення цілей сталого розвитку відповідно до існуючих соціальних та екологічних пріоритетів з метою вирішення низки наявних проблем у соціальній сфері, сфері збереження й охорони довкілля, раціонального і збалансованого природокористування, а також забезпечення сприятливого для життя та здоров'я людини навколишнього природного середовища, які суттєво загострилися у зв'язку з повномасштабним вторгненням рф в Україну в 2022 році.

Однак у Стратегії реформування системи публічних закупівель на 2024–2026 роки, схваленій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 02.02.2024 № 76-р, як важливому профільному програмному документі практично не передбачено конкретних положень еколого-правового та соціально спрямованого характеру стосовно організації та здійснення закупівель. Одна із норм, закріплена в цьому акті, лише в загальному окреслює перспективи застосування нецінових критеріїв оцінки тендерних пропозицій. До останніх, крім іншого, в силу положень ч. 3 ст. 29 Закону № 922-VIII належать вартість життєвого циклу і застосування заходів охорони навколишнього середовища та/або соціального захисту, які пов'язані із предметом закупівлі [1]. Зокрема, у Стратегії реформування системи публічних закупівель на 2024–2026 роки закріплено, що «Законодавство у сфері публічних закупівель має визначати можливості та способи широкого застосування нецінових критеріїв оцінки тендерних пропозицій, виключення обмеження максимального відсотка нецінового критерію, що дасть змогу більш ефективно проводити публічні закупівлі технологічно складних предметів закупівлі, які не можуть бути порівняні та оцінені виключно за критерієм найнижчої ціни» [8]. Певною мірою соціальна складова так само лише в загальному вигляді закріплена у розрізі можливостей державно-приватного партнерства при здійсненні закупівель.

Висновки. Такий підхід з боку нормотворця видається не достатньо обґрунтованим з огляду на низку чинників. По-перше, як констатується в самій Стратегії реформування системи публічних закупівель на 2024–2026 роки, внаслідок повномасштабної збройної агресії рф не всі передбачені заходи були здійснені до 2022 року, у зв'язку з чим новий документ містить частину заходів, що не були здійснені. По-друге, хоча реалізація Стратегії 2016–2022 років значною мірою наблизила законодавство України до директив

ЄС стосовно закупівель, однак необхідність подальшої гармонізації вітчизняної нормативно-правової бази в аналізованій сфері з acquis ЄС залишається й ще більше актуалізується зважаючи на наданий нашій державі статус кандидата на членство в Європейському Союзі й перспективи набуття нею повноцінного членства. По-третє, концепція сталого розвитку й баланс його економічної, екологічної та соціальної складових в нормативно-правовому регулюванні національної сфери публічних закупівель повинні бути реалізовані в процесі воєнного й повоєнного розвитку і відбудови України (у тому числі із залученням іноземних партнерів та інвестицій), оскільки це відповідає кращим європейським і міжнародним практикам та є свідченням цивілізованості країни та її послідовного руху на шляху досягнення загальновизнаних цілей сталого розвитку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про публічні закупівлі : Закон України від 25.12.2015 № 922-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-19#Text.

2. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : Угода від 27.06.2014. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text.

3.Суєтнов Є.П. Екосистемний підхід як основа Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат. *Екологічне право.* 2020. Вип. 2. С. 21–26. URL: http://www.ecolaw.idpnan.kyiv.ua/archive/2020/2/5.pdf.

4. Шубравська О. Сталий економічний розвиток: поняття і напрям досліджень. *Економіка України.* 2005. № 1. С. 36–42.

5. Латишева О.В. Етапи управління екологічною складовою потенціалу сталого розвитку машинобудівних підприємств. *Економічний вісник Донбасу.* 2016. № 3(45). С. 218–224.

6. Загорський В.С. Концептуальні основи формування системи управління сталим розвитком еколого-економічних систем : монографія. Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2018. 336 с.

7. Стратегія реформування системи публічних закупівель («дорожня карта»), схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 24.02.2016 № 175-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/175-2016-%D1%80#Text.

8.Стратегія реформування системи публічних закупівель на 2024-2026 роки, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 02.02.2024 № 76-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/76-2024-%D1%80#Text.

REFERENCES:

1. Pro publichni zakupivli : Zakon Ukrayiny vid 25.12.2015 № 922-VIII [On public procurement: Law of Ukraine]. (2015, December 25). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-19#Text [in Ukrainian].

2. Uhoda pro asotsiatsiyu mizh Ukrayinoyu, z odniyeyi storony, ta Yevropeys′kym Soyuzom, Yevropeys′kym spivtovarystvom z atomnoyi enerhiyi i yikhnimy derzhavamy-chlenamy, z inshoyi storony : Uhoda vid 27.06.2014 [Association Agreement between Ukraine, on the one hand, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their member states, on the other hand: Agreement]. (2014, June 27). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text [in Ukrainian].

3. Suyetnov, YE.P. (2020). Ekosystemnyy pidkhid yak osnova Ramkovoyi konventsiyi pro okhoronu ta stalyy rozvytok Karpat [The ecosystem approach as the basis of the Framework Convention on the Protection and Sustainable Development of the Carpathians]. *Ekolohichne pravo – Environmental law*, 2, 21–26. URL: http://www.ecolaw.idpnan.kyiv.ua/archive/2020/2/5.pdf [in Ukrainian].

4. Shubravs′ka, O. (2005). Stalyy ekonomichnyy rozvytok: ponyattya i napryam doslidzhen′ [Sustainable economic development: concept and direction of research]. *Ekonomika Ukrayiny – Ukraine economy*, 1, 36–42 [in Ukrainian].

5. Latysheva, O.V. (2016). Etapy upravlinnya ekolohichnoyu skladovoyu potentsialu staloho rozvytku mashynobudivnykh pidpryyemstv [Stages of management of the ecological component

of the potential of sustainable development of machine-building enterprises]. *Ekonomichnyy visnyk Donbasu – Economic Herald of Donbass,* 3(45), 218–224 [in Ukrainian].

6. Zahors′kyy, V.S. (2018). *Kontseptual′ni osnovy formuvannya systemy upravlinnya stalym rozvytkom ekoloho-ekonomichnykh system [Conceptual foundations of the formation of a management system for the sustainable development of ecological and economic systems]*. L′viv : LRIDU NADU [in Ukrainian].

7. Stratehiya reformuvannya systemy publichnykh zakupivel′ («dorozhnya karta»), skhvalena rozporyadzhennyam Kabinetu Ministriv Ukrayiny vid 24.02.2016 № 175-r [The strategy for reforming the public procurement system («road map»), approved by the order of the Cabinet of Ministers of Ukraine]. (2016, February 24). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/175-2016-%D1%80#Text [inUkrainian].

8. Stratehiya reformuvannya systemy publichnykh zakupivel′ na 2024–2026 roky, skhvalena rozporyadzhennyam Kabinetu Ministriv Ukrayiny vid 02.02.2024 № 76-r [The strategy of reforming the public procurement system for 2024-2026, approved by the order of the Cabinet of Ministers of Ukraine]. (2024, February 2). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/76-2024-%D1%80#Text [in Ukrainian].

КРИМІНАЛЬНЕ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО, КРИМІНОЛОГІЯ, КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС І КРИМІНАЛІСТИКА

УДК 364.62:343.541–058.6
DOI https://doi.org/10.32782/2409-4544/2024-2/8

ВПЛИВ ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА НА ПСИХІЧНЕ ЗДОРОВ'Я НЕПОВНОЛІТНІХ: АНАЛІЗ ПРИЧИН, ПРОЯВІВ ТА ШЛЯХІВ ПРОТИДІЇ

Гусак Андрій Петрович,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального правосуддя
та правоохоронної діяльності
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0002-2142-5193

Гусак Тарас Петрович,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри права та фінансів
Луцького інституту розвитку людини Університету «Україна»
ORCID ID: 009-0006-5491-4483

Стаття присвячена актуальній та важливій проблемі домашнього насильства, особливо в контексті його негативного впливу на неповнолітніх. В умовах соціально-економічних змін, які відбуваються в Україні, насильство в сім'ї залишається серйозною загрозою не лише для фізичного, але й для психічного здоров'я дітей. Важливість цієї теми зростає, адже насильство в родині може мати руйнівні наслідки для формування особистості та розвитку дитини. Автором проаналізовано різні форми домашнього насильства, включаючи фізичне, психологічне та сексуальне, та детально розглянуто їхні наслідки для психоемоційного та соціального розвитку дітей. Дослідження показує, що діти, які стають свідками або жертвами насильства, часто стикаються з серйозними поведінковими проблемами, такими як агресія, замкнутість, а також з емоційними розладами, включаючи депресію і тривожність. Вони також мають підвищений ризик залучення до злочинності, що ставить під загрозу не лише їхнє майбутнє, але й безпеку суспільства в цілому. Автор підкреслює важливість своєчасного виявлення випадків насильства, а також зазначає роль освітян, соціальних служб та правоохоронних органів у цьому процесі. Для забезпечення ефективної допомоги жертвам насильства необхідно створити чіткі механізми взаємодії між цими інституціями. У статті надаються рекомендації щодо навчання педагогів і спеціалістів, розробки чітких алгоритмів дій у випадках насильства, а також активного залучення батьків до профілактичних заходів. Особливу увагу приділено профілактиці насильства та формуванню ненасильницької поведінки серед дітей як запоруці їхнього здорового розвитку. Важливість таких заходів важко переоцінити, адже формування позитивних моделей поведінки у дітей сприятиме зменшенню випадків насильства в майбутньому.Висновки акцентують увагу на необхідності комплексного підходу до вирішення проблеми домашнього насильства. Цей підхід має включати активну співпрацю між освітніми установами, соціальними службами та правоохоронними органами, що дозволить ефективно реагувати на випадки насильства та забезпечити підтримку постраждалим. Створення системи профілактики насильства та надання підтримки жертвам є критично важливим для формування безпечного, здорового та гуманного середовища для дітей. Дослідження пропонує шляхи вдосконалення існуючих стратегій, спрямованих на зменшення рівня насильства в сім'ї та покращення якості життя неповнолітніх, постраждалих від цього явища.

Ключові слова: *домашнє насильство, неповнолітні, психічне здоров'я, профілактика, соціальні служби, освітні установи.*

Hysak Andriy, Husak Taras. The impact of domestic violence on the mental health of minors: analysis of causes, manifestations and ways of counteraction

The article is devoted to the actual and extremely important problem of domestic violence, especially in the context of its negative impact on minors. In the context of socio-economic changes taking place in Ukraine, domestic violence remains a serious threat not only to the physical but also to the mental health of children. The importance of this topic is growing, as domestic violence can have devastating consequences for the formation of a child's personality and development. The article analyses different forms of domestic violence, including physical, psychological and sexual violence, and examines in detail their consequences for children's psycho-emotional and social development. The study shows that children who with nessorare victims of violence often faceserious behavioural problems, such as aggression, with drawal, and emotional disorders, including depression and anxiety. They also have anincreased risk of becoming involved in crime, which threatens not only their future but also the safety of society as a whole. The author of the article emphasises the importance of timely detection of cases of violence and outlines the role of educators, social services and lawenforcement agencies in this process. To ensure effective assistance to victims of violence, it is necessary to create clear mechanisms of interaction between these institutions. The article provides recommendations for training teachers and specialists, developing clear algorithms for dealing with cases of violence, and actively involving parents in preventive measures. Particular attention is paid to the prevention of violence and the formation of non-violent behaviour among childrenas as guarantee of their healthy development. It is difficult to overestimate the importance of such measures, as the formation of positive behavioural models in children will help reduce the incidence of violence in the future. The conclusions of the article emphasise the need for a comprehensive approach to addressing the problem of domestic violence. This approach should include active cooperation between educational institutions, social services and lawenforcement agencies, which will allow for aneffective response to cases of violence and support forvictims. Establishing a system of violence prevention and victim support is critical to creating a safe, healthy and humane environment for children. The study suggests ways to improve existing strategies aimed at reducing domestic violence and improving the quality of life of minors affected by this phenomenon.

Key words: *domestic violence, minors, mental health, prevention, social services, educational institutions.*

Проблема домашнього насильства є актуальною в усьому світі, але особливо гостро вона постає в Україні, де соціальні, економічні та культурні фактори впливають на підвищення рівня насильства в родинах. Особливу увагу слід приділити питанням насильства щодо неповнолітніх, оскільки діти, які стають свідками або жертвами насильства, піддаються серйозним психоемоційним та фізичним ризикам. За даними досліджень, більшість дітей, які пережили домашнє насильство, стикаються з різноманітними формами психічних розладів, що можуть мати тривалий вплив на їхнє подальше життя. Сексуальне, фізичне та психологічне насильство в сім'ї становлять загрозу не лише для безпеки дітей, але й для їхнього психічного здоров'я. Це явище часто залишається прихованим, оскільки діти можуть боятися повідомляти про випадки насильства через страх перед наслідками або через недостатню підтримку з боку дорослих. Наслідки домашнього насильства, що переживають діти, можуть бути катастрофічними, включаючи порушення соціальної адаптації, зниження самооцінки та розвиток психічних розладів.

Метою дослідження є аналіз проблеми домашнього насильства щодо неповнолітніх, вивчення його форм та наслідків, а також визначення ролі освітян, соціальних служб та правоохоронних органів у виявленні та запобіганні насильства. Стаття також має на меті розробку рекомендацій для освітніх установ і соціальних служб, спрямованих на формування ненасильницької поведінки серед дітей та підвищення обізнаності суспільства про цю проблему. Важливим аспектом є підкреслення необхідності комплексного підходу до захисту прав дітей, які стали жертвами домашнього насильства, а також пропозиція шляхів вдосконалення існуючих стратегій та механізмів підтримки постраждалих.

Вперше насильство в сім'ї стало розглядатися як проблема національного

масштабу в 1962 році з публікацією статті «Синдром дитини, яку б'ють» у журналі Американської медичної асоціації [1, с. 8]. Це питання жорстокості щодо дітей сприяло поширенню обговорення теми за межі медичної дискусії. Наприкінці минулого століття обізнаність про сімейне насильство значно зросла, і його було визнано неприпустимим. У 1981 році в Міністерстві охорони здоров'я і соціального захисту США був утворений Центр аналізу та обробки інформації щодо питань сімейного насильства [2, с. 89]. У 1984 році Л. Шерман та Р. Беркс розпочали перші дослідження в цій галузі, що змінили погляди поліції на агресорів, і тенденція до обходження «приватних справ родини» була замінена на інструкцію покарання агресора. Б. Леві в своїй книзі про сімейну жорстокість підкреслив серйозність і поширеність цього явища в усіх верствах суспільства [1].

Кількість наукових досліджень, присвячених сімейному насильству, постійно зростає. Таке ставлення до проблеми дало свої результати. Зміни почалися на фоні активної боротьби за права жінок і дітей, що потерпають від насильства. Виникнення кризових центрів, терапевтичних втручань і активного консультування, а також тенденція до матеріально-економічної незалежності жертв позитивно вплинули на можливість виходу з насильницьких відносин.

Вплив сімейних відносин на особистість та розвиток психічних розладів є істотним, адже саме в сім'ї формуються особистісні реакції. Будь-яке насильство є потужним психотравмуючим фактором, який викликає дисбаланс між внутрішніми адаптаційними механізмами та зовнішніми викликами [6, с. 10–12]. Психопатологічні розлади, що виникають через сімейне насильство, погіршують якість життя жертв.

Сьогодні ми спостерігаємо зміни у традиційному ставленні до сім'ї: відносини більше не є стабільними, і сім'я стала вразливішою до зовнішніх викликів. Це викликає тривожність, напруженість і зростання конфліктів, що створює умови для насильства. Психологічне насильство є складним і маловивченим видом, що створює підґрунтя для фізичного та сексуального насильства. Особливо тривожна ситуація з дітьми, які стали жертвами або свідками жорстокості. Статистика свідчить, що більшість таких дітей мають проблеми у житті та можуть стати агресорами, відтворюючи насильницькі моделі [20].

Насильство в сім'ї – це глобальна проблема, що не знає кордонів. Різні його форми поширені у всьому світі. Подружнє насильство не має освітніх, расових чи етнічних меж і може відбуватися в родинах усіх верств суспільства. Уявлення, що насильство існує лише в неблагополучних сім'ях, є міфом. За статистикою, жертвами домашнього насильства найчастіше стають жінки та діти, хоча іноді жінки можуть становити загрозу для чоловіків. Види домашнього насильства є складним і багатогранним явищем, що охоплює різні форми агресії та примусу, здатні завдати серйозної шкоди жертвам, особливо неповнолітнім. Фізичне насильство, яке включає тілесні ушкодження, побої, штовхання та удари, призводить до травм, які можуть варіюватися від незначних до серйозних [8, с. 35–40]. Це насильство часто супроводжується емоційним болем, приниженням і страхом, що негативно впливає на психічне здоров'я жертв.

Діти, які є свідками або жертвами фізичного насильства, переживають складні емоційні стани, такі як страх за власну безпеку та почуття безпорадності. Це може призводити до глибоких психологічних травм, тривожних розладів, депресії та труднощів у соціальній адаптації. Крім того, діти, які виростають у середовищі насильства, можуть почати відтворювати ці моделі поведінки у своїх стосунках, вважаючи агресію прийнятним способом вирішення конфліктів [11, с. 274].

Психологічне насильство, яке включає емоційні маніпуляції, психологічний тиск, залякування та контроль, є ще одним поширеним і підступним видом насильства. Це насильство може не залишати видимих слідів, але є не менш руйнівним для психічного здоров'я. Емоційні маніпуляції можуть формувати у дітей відчуття неповноцінності, а залякування створює атмосферу постійного страху, що призводить до тривожних розладів.

Сексуальне насильство є однією з найбільш травматичних форм домашнього насильства, яка може проявлятися через примус до сексуальних дій та експлуата-

цію дітей. Діти, які стали жертвами сексуального насильства, зазнають глибоких травматичних переживань, що впливають на їх психічне здоров'я та самооцінку. Вони можуть стикатися з труднощами у встановленні здорових стосунків, оскільки втрачають довіру до оточуючих [18, с. 50–52].

Отже, усі три форми домашнього насильства – фізичне, психологічне та сексуальне – мають значний вплив на психічне здоров'я неповнолітніх, формуючи складний контекст їх розвитку. Розуміння цих форм насильства є ключовим для розробки ефективних стратегій запобігання та реагування на цю проблему в суспільстві. Домашнє насильство має серйозні наслідки для неповнолітніх, включаючи фізичні, психологічні та соціальні аспекти. У 2019–2020 навчальному році в рамках проєкту «Створення механізму протидії булінгу та насильству у закладах освіти» було розпочато впровадження моделі «Школа вільна від насильства». Цей проект, реалізований ГО «Ла Страда-Україна» та Дитячим фондом ООН (ЮНІСЕФ), мав на меті зменшення випадків насильства серед учнів, сприяння безпечному середовищу та залучення дітей до політики протидії насильству [4, с. 59–65]. Досвід Хорватії в реалізації програми «Для безпечного та сприятливого середовища в школах» також підкреслює важливість підвищення обізнаності про насильство та його наслідки [17]. Зокрема, програма передбачає систематизацію знань про насильство, визначення захисних мереж, співпрацю з місцевими громадами та заохочення дітей звертатися по допомогу.

Соціальні наслідки домашнього насильства, зокрема для неповнолітніх, є складним явищем, яке потребує детального аналізу. Діти, які стають свідками або жертвами насильства в сім'ї, часто стикаються з серйозними поведінковими проблемами, що можуть мати довгострокові наслідки. Найзначнішою проблемою є агресія, адже діти, які виростають в атмосфері насильства, можуть сприймати агресію як норму у стосунках, копіюючи поведінку батьків [13, с. 66]. Це призводить до конфліктів у школі, бійок та інших проблем, що можуть завершитися виключенням. Діти, які пережили насильство, мають підвищений ризик вчинення правопорушень у підлітковому віці, потрапляючи до груп ризику та займаючись антисоціальною поведінкою[14, с. 108]. Цей ризик зростає через відсутність належної підтримки з боку батьків, які самі можуть бути постраждалими. Крім того, жертви насильства можуть мати труднощі у формуванні здорових стосунків у майбутньому, відчуваючи проблеми з довірою та соціалізацією. Відсутність позитивних соціальних зв'язків підвищує ризик розвитку психічних розладів, які ще більше ускладнюють їх поведінку.

Багато дітей не повідомляють про пережите насильство або булінг, тому спостережливість педагогів і працівників закладу освіти має вирішальне значення для виявлення таких випадків [19, с. 35]. Увага до учнів і здатність помічати симптоми неблагополуччя в їхній поведінці можуть вказати на стрес, викликаний насильством. Ознаки, що можуть свідчити про насильство, включають: пропуски занять, запізнення або відмова від участі в позаурочних заходах; часті скарги на погане самопочуття; замкнутість, уникнення друзів або ізоляція; зниження успішності та інтересу до навчання; низька самооцінка та невпевненість у собі; тривожність, лякливість, часті перепади настрою; втрата або пошкодження особистих речей. Для раннього виявлення насильства важливими є соціометричні вимірювання, які допомагають вивчити психологічний клімат у класі. Регулярне дослідження цього клімату дозволяє оцінювати ефективність профілактичних заходів [21, с. 78].

Заклади освіти повинні розробити план дій для профілактики насильства та запровадити систему моніторингу випадків насильства серед учнів. Фахівці психологічної служби мають організувати профілактичну роботу з дітьми, які проявляють агресію, залучаючи за необхідності фахівців служби у справах дітей та правоохоронців [23, с. 162]. Також важливо залучати батьків до роботи з дітьми, які зазнають насильства, а також до роботи з класними колективами. Програма має враховувати загальні рекомендації щодо соціально-педагогічної та психологічної допомоги як дітям-агресорам, так і потерпілим. Основні напрямки роботи психологічної служби закладу освіти можуть включати: прове-

дення заходів з профілактики жорстокої поведінки; спільну роботу з соціальними службами для інспекції сімей, де батьки можуть бути недбалими; створення консультативних пунктів для учнів і батьків; проведення групових тренінгів та індивідуальної роботи з молоддю; включення теми протидії насильству в навчальні програми [7, с. 22]. Також важливо не доручати дітям із вираженою агресивністю керівництво молодшими дітьми, щоб уникнути проявів жорстокості. Однією з можливих форм роботи є шкільна медіація, яка дозволяє вирішувати конфлікти через взаємопримирення.

Роль освітян, соціальних служб та правоохоронних органів у виявленні домашнього насильства є надзвичайно важливою, оскільки ці інституції виступають першими ланками підтримки постраждалих, особливо дітей. Ефективність їхньої роботи впливає на своєчасність виявлення випадків насильства та подальшу допомогу жертвам [5, с. 133]. Вчителі та адміністрація шкіл мають можливість спостерігати за поведінкою дітей у навчальному середовищі, виявляючи зміни, що можуть свідчити про насильство в родині. Освітяни повинні бути навчені виявляти ознаки насильства та знати, як реагувати, включаючи вчасне повідомлення відповідних органів. Тренінги для педагогів на теми домашнього насильства та методів реагування є критично важливими для підвищення їхньої обізнаності. Соціальні служби також виконують важливу функцію, маючи знання про роботу з сім’ями в кризових ситуаціях [9]. Спеціалісти можуть оцінювати ризики для дітей, що постраждали від насильства, та забезпечувати підтримку жертвам. Співпраця соціальних служб з освітянами та правоохоронними органами необхідна для створення цілісної системи допомоги.

Правоохоронні органи забезпечують безпеку жертв, розслідують випадки насильства та захищають постраждалих [21, с. 55]. Важливо, щоб поліція була навчена працювати з жертвами, враховуючи особливості травми. Співпраця між освітянами, соціальними службами та правоохоронними органами є важливою для успішного виявлення та усунення домашнього насильства. Спільні навчання, обмін інформацією та координація дій створюють ефективну систему реагування, що забезпечує безпеку дітей і допомагає їм подолати наслідки травматичних переживань. Відповідальний підхід цих інституцій до проблеми домашнього насильства критично важливий для формування здорового і безпечного середовища для дітей. У питанні запобігання насильству та булінгу важливу роль відіграють права та обов’язки учасників освітнього процесу, згідно зі ст. 53-55 Закону України «Про освіту» від 05.09.2017 р. Здобувачі освіти мають право на захист від приниження, насильства, булінгу, дискримінації та інших форм експлуатації. Вони також мають можливість отримувати соціальні та психолого-педагогічні послуги, якщо стали жертвами або свідками булінгу [22].

Педагогічні працівники, зокрема вчителі, мають право на захист своєї професійної честі та гідності, а також на захист від насильства, булінгу та дискримінації. Батьки здобувачів освіти мають право отримувати інформацію про діяльність закладу освіти, включаючи питання надання соціальної та психолого-педагогічної допомоги. Вони також можуть подавати заяви про випадки булінгу та вимагати проведення розслідувань.

Здобувачі освіти зобов’язані поважати права всіх учасників освітнього процесу та дотримуватися правил внутрішнього розпорядку, а також повідомляти про факти булінгу. Педагогічні працівники повинні захищати дітей від фізичного та психічного насильства, повідомляти про факти булінгу та вживати заходів для його припинення. Батьки зобов’язані виховувати у своїх дітей повагу до прав і свобод людини, дбати про їхнє фізичне та психічне здоров’я, формуючи навички здорового способу життя, а також сприяти розслідуванню випадків булінгу в закладі освіти [12]. Отже, система запобігання насильству та підтримки постраждалих неповнолітніх повинна базуватися на спільних зусиллях освітян, соціальних служб і батьків, що забезпечить безпечне та сприятливе середовище для всіх учасників освітнього процесу.

Профілактика насильства та формування ненасильницької поведінки серед дітей є критично важливими для ство-

рення безпечного середовища, в якому вони можуть розвиватися. Це допомагає запобігти насильству в сім'ї та сприяє формуванню позитивних соціальних навичок. Освітні програми, які фокусуються на розвитку емоційного інтелекту, навичок спілкування та вирішення конфліктів, є основою профілактичних заходів. Залучення дітей до навчальних курсів та семінарів про насильство та ненасильницькі способи вирішення конфліктів дозволяє їм усвідомити неприйнятність насильства і його серйозні наслідки [16, с. 18]. Батьки та вихователі також відіграють важливу роль, створюючи атмосферу підтримки та довіри. Вони можуть навчити дітей правильно висловлювати свої емоції та розвивати вміння слухати інших. Це навчання має включати як усне навчання, так і практичне застосування навичок у повсякденному житті.

Суспільство також повинно брати участь у профілактиці насильства через громадські організації та державні інституції, які можуть реалізовувати програми підвищення обізнаності [15, с. 120]. Такі ініціативи можуть включати кампанії та заходи, що залучають дітей і дорослих, підкреслюючи важливість ненасильницької взаємодії. Успішна профілактика насильства вимагає комплексного підходу, що об'єднує зусилля освітян, батьків та громадських організацій. Спільна робота цих груп може суттєво знизити рівень насильства в суспільстві і сприяти формуванню здорової соціальної атмосфери, де кожна дитина почувається в безпеці і поважає інших [10, с. 141]. Таким чином, профілактика насильства та формування ненасильницької поведінки є запорукою розвитку здорового і толерантного покоління.

На основі даних Міністерства соціальної політики України та результатів досліджень у сфері домашнього насильства, розроблені такі рекомендації для вдосконалення політики та практики в Україні. По-перше, необхідно забезпечити систематичне навчання і підвищення кваліфікації співробітників освітніх установ, соціальних служб і правоохоронних органів щодо виявлення і реагування на випадки домашнього насильства. Це дозволить створити ефективну систему підтримки та захисту постраждалих, особливо дітей. По-друге, важливо активізувати роботу з профілактики насильства. Освітні програми повинні акцентувати увагу на розвитку емоційного інтелекту, навичок спілкування та ненасильницького вирішення конфліктів. Залучення дітей до тренінгів та семінарів, що розкривають наслідки насильства, сприятиме формуванню свідомого ставлення до цього явища. По-третє, слід посилити взаємодію між освітніми установами, соціальними службами та правоохоронними органами для створення цілісної системи допомоги постраждалим. Спільні навчання, обмін інформацією та координація дій сприятимуть більш ефективному виявленню та усуненню випадків насильства.

Крім того, необхідно розширити мережу центрів соціальних служб, притулків і спеціалізованих установ для осіб, які постраждали від насильства. Забезпечення доступу до соціальних, психологічних та юридичних послуг є ключовим елементом підтримки постраждалих. Також важливо акцентувати увагу на діяльності мультидисциплінарних бригад, які здійснюють екстрене втручання та оцінку ризиків. Вони повинні надавати консультації, допомогу у створенні плану безпеки та інформувати постраждалих про їхні права та можливості отримання допомоги. Необхідно активізувати просвітницькі кампанії, спрямовані на підвищення обізнаності суспільства про насильство та його наслідки, а також заохочувати батьків до участі в профілактичних заходах. Залучення сімей до формування ненасильницької поведінки є важливим аспектом у боротьбі з насильством.

Висновки. Комплексний підхід, що об'єднує зусилля державних органів, громадських організацій, освітян та соціальних працівників, є запорукою ефективної протидії домашньому насильству в Україні. Запобігання домашньому насильству та підтримка постраждалих неповнолітніх є важливими завданнями для освітніх установ і соціальних служб. Ефективне впровадження рекомендацій може покращити якість життя дітей, які пережили насильство, та сприяти формуванню безпечного середовища. Освітні установи мають забезпечити регулярне навчання для педагогів щодо виявлення ознак домаш-

нього насильства та методів реагування. Тренінги повинні охоплювати теми емоційного інтелекту, конфліктології та психологічної підтримки, щоб вчителі могли краще розуміти потреби постраждалих учнів.

Важливо розробити чіткі алгоритми дій у випадках насильства, а також встановити співпрацю з соціальними службами та правоохоронними органами. Це може включати створення кризових груп у школах, до складу яких увійдуть психологи та соціальні працівники для швидкого реагування.

Соціальні служби повинні забезпечити доступність ресурсів для постраждалих, розвиваючи програми реабілітації, групи підтримки та арт-терапію. Освітні установи та соціальні служби мають активно залучати батьків, організовуючи семінари, які підвищать їхню обізнаність про домашнє насильство та методи ненасильницького виховання. Регулярні оцінки ефективності впроваджених заходів є необхідними для моніторингу результатів програм. Це дозволить створити адаптивну систему підтримки, яка забезпечить максимальний рівень захисту для дітей, які пережили домашнє насильство.

Домашнє насильство є серйозною соціальною проблемою, яка має далекосяжні наслідки для психічного та фізичного здоров'я неповнолітніх. Аналіз різних форм насильства, таких як фізичне, психологічне та сексуальне, показав, що ці явища не лише завдають безпосередньої шкоди жертвам, але й формують негативні моделі поведінки, що можуть передаватися з покоління в покоління. Діти, які стають свідками або жертвами насильства, часто стикаються з проблемами соціалізації, агресивною поведінкою та ризиками залучення до злочинності.

Виявлення насильства в сім'ї потребує активної участі освітян, соціальних служб та правоохоронних органів. Вони можуть і повинні грати ключову роль у виявленні випадків насильства, забезпечуючи своєчасну підтримку та допомогу постраждалим. Профілактика насильства та формування ненасильницької поведінки серед дітей є критично важливими завданнями, які вимагають комплексного підходу та зусиль з боку усіх учасників суспільства.

Рекомендації для освітніх установ та соціальних служб включають проведення навчання, розробку чітких алгоритмів дій, активне залучення батьків та регулярну оцінку ефективності впроваджених програм. Лише через спільні зусилля можна створити безпечне середовище для дітей, яке сприятиме їхньому здоровому розвитку та формуванню ненасильницьких моделей поведінки. Ефективне вирішення проблеми домашнього насильства вимагає не лише усвідомлення його негативних наслідків, але й активних дій з боку усіх інституцій, що займаються вихованням та підтримкою дітей. Створення системи профілактики насильства та надання допомоги жертвам є необхідною умовою для формування здорового, гуманного та толерантного суспільства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Butzer D., Bronfman L.M., Stipak B. The Role of Police in combating DomesticViolence in the United States: a Case study of the Domestic Violence reduction unit, Portland Police Bureau. URL: https://www.ncjrs.gov/policing/role161.htm.

2. Halford H. Solving Violencein America : Second Edition. 2017. 156 p.

3. The 7th International scientific and practical conference «World science: problems, prospects and innovations» (March 24–26, 2021). Perfect Publishing, Toronto, Canada. 2021. 903 p.

4. Андрєєнкова В. Л., Бондар В. І., Войцях Т. В. та ін. Впровадження моделі «Школа вільна від насильства» в закладах освіти. К., 2023. 160 с.

5. Воронова О. В. Спеціальні заходи щодо протидії домашньому насильству/Організаційно-правові засади запобігання домашньому насильству: реалії та перспективи: матеріали круглого столу, 31 травня 2019 р. За ред. О. П. Рябчинської. Запоріжжя: КПУ, 2019. 174 с.

6. Галай А.О. Перспективи удосконалення національної практики протидіїнасильству у сім'ї: досвід англосаксонських країн. Взаємодія міліції з державними органами та недержавними інституціями у протидії домашньому насильству : зб. Матеріалів круг. столу. Київ. 2013. С. 10–12.

7. Галущак Г. Розв'язання проблем сімей із порушеною структурою як умова подолання бездоглядності і безпритульності дітей. Матеріали міської науково-практичної конференції «Діти вулиці: проблеми, права, захист». 2018. С. 20–35.

8. Герасіна Л. М. Насильство як соціальна деструкція. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи.2015, № 1148. Вип. 34, С. 35–40.

9. ДемчукО. А. Монографія. Психологічна допомога дітям, що зазнали насильства. Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини. Умань: 2015.

10. Дитинство в Україні: права, гарантії, захист : зб. документів. Ч. ІІ. Укр. ін-т соц. досліджень. К.: АТ «Вид-во "Столиця», 1998, 290 с.

11. Дроздова І.В. Насильство в сім'ї як одна із детермінант девіантної поведінки дітей та молоді. Наук. вісник Льв. держ. ун-ту внутр. справ. Серія юридична, 2011, № 2, С. 273–280.

12. За домашнє насильство – за ґрати: Як в Україні та світі борються зі знущанням у родині. URL: https://zik.ua/news/2019/11/22/za_domashnie_nasylstvo__za_hraty_yak_v_ukraini_ta_sviti_boriatsia_zi_znushchanniam_u_rodyni_946146.

13. Запобігання і протидія насильству в сім'ї: метод. реком. для соц. працівників. Київ: ДЦССМ, 2004, 192 с.

14. Мамчур О.Й. Психопатологічні стани як наслідок домашнього насильства/ Актуальні проблеми сімейного насильства: монографія.За заг. ред. проф. Т.О. Перцевої та проф. В.В. Огоренко. Дніпро, 2021, 188 с.

15. Музиченко І. В. Психологічна травма: аналіз проблеми та шляхи подолання, Роль психологічної служби системи вищої освіти України у час суспільних трансформацій: матер. Всеукр. наук.-практ. нонф. (Львів, 19–20 травня 2017 р.). Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2017. С. 119–123.

16. Мусій О. С., Пінчук І.Я., Хаустова О. О. та ін.Інноваційні підходи до організації медико-психологічної допомоги післятравматичного стресового розладу: методичні рекомендації. Київ: УНДІССПН МОЗ України, 2014. 32 с.

17. Навчально-методичний посібник «Впровадження моделі «Школа вільна від насильства» в закладах освіти» – психологічна служба. психологічна служба. URL: https://vinps.vn.ua/?p=3990 (дата звернення: 15.10.2024).

18. Огоренко В.В., Гненна О. Н., Кокашанський В.А. Соціально-психологічні та клінічні аспекти домашнього насильства (огляд літератури*). Український вісник психоневрології.* 2021. Том 29, випуск 1. С. 48–56.

19. Огоренко В.В. Актуальні проблеми сімейного насильства: монографія Заг. ред. проф. Т.О. Перцевої та проф. В.В. Огоренко. Дніпро, 2021, 188 с.

20. Пандемія всередині пандемії. Як карантин в Україні впливає на домашнє насильство. URL: https://hromadske.ua/ru/posts/pandemiya-vnutri-pandemii-kak-karantin-v-ukraine-vliyaet-na-domashnee-nasilie.

21. Правові та кримінологічні засади запобігання насильству в сім'ї: навч. посіб. За ред. О. М. Джужі, І. В. Опришка, О. Г. Кулика. К.: Нац. акад. внутр. справ України, 2005, 124 с.

22. Про освіту. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text (дата звернення: 15.10.2024).

23. Ящук І. П. Державна допомога та профілактика домашнього насильства в Україні. Партнерство в освіті та соціальній роботі: сучасні виклики та перспективи : матеріали міжвузів. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 22 лют. 2022 р.). Хмельницький: ПП «А.В. Царук», 2022, 255 с.

REFERENCES*:*

1. Butzer, D., Bronfman, L. M., Stipak, B. (n.d.). The Role of Police incombating Domestic Violence in the United States: a Case study of the Domestic Violence reduction unit, Portland Police Bureau. Retrieved from: https://www.ncjrs.gov/policing/role161.htm

2. Halford, H. (2017). SolvingViolenceinAmerica: Second Edition. 156 p.

3. The 7th International scientific and practical conference «Worldscience: problems, prospectsand innovations» (2021). Perfect Publishing, Toronto, Canada. 903 p.

4. Andreienkova, V. L., Bondar, V. I., Voitsakh, T. V. (2023). Vprovadzhennia modeli «Shkola vilna vid nasylstva» v zakladakh osvity [Implementation of the "Violence-Free School" Model in Educational Institutions]. K. 160 s. [in Ukrainian].

5. Voronova, O. V. (2019). Spetsial'ni zakhody shchodo protydii domashn'omu nasyl'stvu [Special measures to combat domestic violence] / Orhanizatsiino-pravovi zasady zapobihannia domashn'omu nasyl'stvu: realii ta perspektyvy: materialy kruhloho stolu, 31 travnia 2019 r. Za red. O.P. Ryabchyns'koi. Zaporizhzhia: KPU. 174 s. [in Ukrainian].

6. Halay, A. O. (2013). Perspektyvy udoskonalennia natsional'noi praktyky protydii nasyl'stvu u sim'i: dosvid anhlosaksons'kykh krain [Prospects for improving national practices of combating family violence: experience of Anglo-Saxon countries]. Vzaiemodiia militsii z derzhavnymy orhanamy ta nederzhavnymy instytutsiiamy u protydii domashn'omu nasyl'stvu: zb. Materialiv kruh. stolu. Kyiv. S. 10–12 [in Ukrainian].

7. Halushchak, H. (2018). Rozv'iazannia problem simei iz porushenoiu strukturoiu yak umova podolannia bezdohladnosti i bezprytul'nosti ditei [Solving the problems of families with disrupted structures as a condition for overcoming child neglect and homelessness]. Materialy mis'koi naukovo-praktychnoi konferentsii «Dity vulytsi: problemy, prava, zakhyst». S. 20–35 [in Ukrainian].

8. Herasina, L. M. (2015). Nasyl'stvo yak sotsial'na destruktsiia [Violence as social destruction]. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriia: Sotsiolohichni doslidzhennia suchasnoho suspil'stva: metodolohiia, teoriia, metody.* 2015, № 1148. Vyp. 34, S. 35–40. [in Ukrainian].

9. Demchuk, O. A. (2015). Psykholohichnadopomohaditiam, shchozaznalynasyl'stva [Psychological Assistance to Children Who Suffered from Violence]. Uman': Uman's'kyy derzhavnyy pedahohichny yuniversytet imeni Pavla Tychyny. [in Ukrainian].

10. Dytynstvo v Ukraini: prava, harantii, zakhyst: zb. dokumentiv [Childhood in Ukraine: rights, guarantees, protection: collection of documents]. K.: AT «Vyd-vo«Stolytsia», Ukr. Instytut sots. doslidzhen'. 290 s. [in Ukrainian].

11. Drozdova, I. V. (2011). Nasyl'stvo v sim'i yak odna iz determinant deviantnoi povedinky ditey ta molodi [Violence in the family as one of the determinants of deviant behavior in children and youth]. *Nauk. Visnyk L'vivs'koho derzh. un-tu vnutr. sprav. Seriia yurydychna.* 2, S. 273–280 [in Ukrainian].

12. Za domashnie nasyl'stvo – za hraty: Yak v Ukraini ta sviti boriatsia zi znushchanniam u rodyni. (2019). Retrieved from: https://zik.ua/news/2019/11/22/ za_domashnie_nasylstvo__za_hraty_yak_v_ukraini_ta_sviti_boriatsia_zi_znushchanniam_u_rodyni_946146 [in Ukrainian].

13. Zapobihannia i protydiia nasyl'stvu v sim'i: metod. rekom. Dlia sots. pratsivnykiv [Prevention and combating family violence: methodological recommendations for social workers]. Kyiv: DTCSSM, 2004.192 s. [in Ukrainian].

14. Mamchur, O. Y. (2021). Psykhopatolohichni stany yak naslidok domashnoho nasyl'stva [Psychopathological conditions as a consequence of domestic violence] / Aktual'ni problemy simeinoho nasyl'stva: monohrafiya. Za zah. red. prof. T.O. Pertsevoi ta prof. V.V. Ohorenka. Dnipro. 188 s. [in Ukrainian].

15. Muzychenko, I. V. (2017). Psykholohichna travma: analiz problemy ta shliakhy podolannia [Psychological trauma: analysis of the problem and ways to overcome it], Roli psykholohichnoi sluzhby systemy vyshchoi osvity Ukrainy u chas suspilnykh transformatsii: mater. Vseukr. nauk.-praktn. konf. (L'viv, 19-20 travnia 2017 r.). L'viv: LNU imeni Ivana Franka. S. 119–123 [in Ukrainian].

16. Musiy, O. S., Pinchuk, I. Ya., Khaustova, O. O. tain. (2014). Innovatsiini pidkhody do orhanizatsii medyko-psykholohichnoi dopomohy pisliatramatychnoho stresovoho rozladu [Innovative approaches to organizing medical and psychological assistance for post-traumatic stress disorder: methodological recommendations]. Kyiv: UNDISSMPN MOZ Ukrainy, 32 s. [in Ukrainian].

17. Navchal'no-metodychnyy posibnyk «Vprovadzhennia modeli «Shkola vil'na vid nasyl'stva» v zakladakh osvity» – psykhologichna sluzhba [Methodological manual «Implementation of the

model ‘School free of violence’ in educational institutions» – psychological service]. Retrieved from: https://vinps.vn.ua/?p=3990 [in Ukrainian].

18. Ohrenko, V. V., Gnienna, O. N., Kokashansky, V. A. (2021). Sotsial’no-psykholohichni ta klinichni aspekty domashnoho nasyl’stva (ohliad literatury) [Social-psychological and clinical aspects of domestic violence (literature review)]. *Ukrains’kyy visnyk psykhonevrologii.* 29, Issue 1. S. 48–56. [in Ukrainian].

19. Ohrenko, V. V. (2021). Aktual’ni problemy simeinoho nasyl’stva: monohrafiya [Current issues of family violence: monograph]. Zah. red. prof. T.O. Pertsevoitaprof. V.V. Ohorenka. Dnipro. 188 s. [in Ukrainian].

20. Pandemiia vseredyni pandemii. Yak karantyn v Ukraini vplyvaie na domashnie nasyl’stvo [Pandemic within the pandemic. How quarantine in Ukraine affects domestic violence]. Retrieved from: https://hromadske.ua/ru/posts/pandemiya-vnutri-pandemii-kak-karantin-v-ukraine-vliyaet-na-domashnee-nasilie [in Ukrainian].

21. Pravovi ta kryminolohichni zasady zapobihannia nasyl’stvu v sim’i: navch. posib. (2005). Za red. O. M. Dzhuzhi, I. V. Opryshka, O. H. Kulyka. K.: Nats. akad. vnutr. Sprav Ukrainy. 124 s. [Legal and criminological foundations of preventing family violence: textbook] [in Ukrainian].

22. Pro osvitu [On education]. Ofitsiynyy vebportal parlamentu Ukrainy. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text [in Ukrainian].

23. Yashchuk, I. P. (2022). Derzhavna dopomoha ta profilaktyka domashnoho nasyl’stva v Ukraini [State assistance and prevention of domestic violence in Ukraine]. Partnerstvo v osviti ta sotsial’niy roboti: suchasni vyklyky ta perspektyvy: materialy mizhvuziv. nauk.-praktn. konf. (Khmel’nyts’kyy, 22 liut. 2022 r.). Khmel’nyts’kyy: PP «A.V. Tsaruk». 255 s. [in Ukrainian].

УДК 343.131
DOI https://doi.org/10.32782/2409-4544/2024-2/9

БЕЗОПЛАТНА ПРАВНИЧА ДОПОМОГА ДЛЯ ПОТЕРПІЛИХ ТА ЗАСАДИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Крикунов Олександр Вікторович,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального правосуддя
та правоохоронної діяльності
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0003-4573-8853

Музичук Катерина Сергіївна,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального правосуддя
та правоохоронної діяльності
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0002-4153-8558

У статті досліджено міжнародно-правові та національні джерела права, які регулюють надання потерпілим від кримінальних правопорушень правничої допомоги за кошти держави, а також наукові дослідження цієї проблеми. У кримінальному провадженні важливу роль у забезпеченні прав і законних інтересів як підозрюваного, обвинуваченого, так і потерпілого, є право на професійну правничу допомогу. У ст. 14 Закону «Про безоплатну правничу допомогу» станом на листопад 2024 р. нами виявлено одинадцять вразливих категорій потерпілих осіб, які мають право на отримання представництва у кримінальному провадженні за кошти держави. Вважаємо, цей перелік потребує обґрунтованого розширення. Адже право на безоплатний правовий захист для підозрюваних, обвинувачених у ст.ст. 49, 52-53, 330 КПК та у ст. 14 Закону «Про безоплатну правничу допомогу» закріплено у значно більшому обсязі. Цей стан не відповідає засадам верховенства права, рівності, змагальності сторін у кримінальному провадженні. Піддано аналізу підстави та обмеження для представництва прокурором окремих категорій потерпілих і зроблено висновок про вузьку сферу цієї прокурорської діяльності, яка не може вирішити існуючі проблеми надання безоплатної правничої допомоги представником потерпілого. Втім, було відзначено ініціативу Офісу Генпрокурора щодо допомоги потерпілим від воєнних злочинів, у т. ч. і направлення їх до центрів надання безоплатної правничої допомоги, інших спеціалізованих установ, які надають їм послуги і підтримку. Було сформульовано пропозицію законодавцю внести доповнення до п. 8 ч. 1 ст. 56 КПК з метою подолання дисбалансу між становищем потерпілого і підозрюваного, обвинуваченого у частині доступу до безоплатної правничої допомоги. У ст. 49 КПК має бути передбачено обов'язок посадових осіб, які керують кримінальним провадженням, та процедура призначення представника для потерпілого у порядку забезпечення його безоплатною правничою допомогою. Обґрунтовано потребу виключення ч. 4 ст. 14 Закону «Про безоплатну правничу допомогу», аби зміст права на представництво для потерпілих осіб, як і право на захист підозрюваного, обвинуваченого, був втілений повноцінно.

Ключові слова: *потерпілий, представник, безоплатна правнича допомога, кримінальне провадження.*

Krykunov Oleksandr, Muzychuk Kateryna. Free legal aid for victims and principles of criminal proceedings

The article examines international and national sources of law, that regulate the provision of legal aid to victims of criminal offenses at state expense, as well as scientific research on this issue. In criminal proceedings, the right to professional legal aid plays an important role in ensuring the rights and legitimate interests of both the suspect or accused and the victim. In Art. 14 of the Law "On Free Legal Aid" as of November 2024, we have identified eleven vulnerable categories of victims who have the right to receive representation in criminal proceedings

at the expense of the state. We believe that this list requires a reasonable expansion. After all, the right to free legal protection for suspects, accused in Articles 49, 52-53, 330 of the Criminal Procedure Code of Ukraine and in Art. 14 of the Law "On Free Legal Aid" is enshrined in a much larger scope. This situation does not correspond to the principles of the rule of law, equality, adversarial principle in criminal proceedings. The grounds and limitations for the prosecutor's representation of vulnerable categories of victims are analyzed and a conclusion is drawn about the narrow scope of this prosecutor's activity, which cannot solve the existing problems of providing free legal aid by the victim's representative. However, the initiative of the Prosecutor General's Office to assist victims of war crimes was noted, including referring them to free legal aid centers and other specialized institutions, that provide them with services and support. A proposal was formulated for the legislator to make an addition to Clause 8 Part 1 of Article 56 of the Criminal Procedure Code of Ukraine in order to overcome the imbalance between the position of the victim and the suspect, accused in terms of access to free legal aid. In Art. 49 of the Criminal Procedure Code of Ukraine for officials, who manage criminal proceedings, should provide the obligation and the procedure for appointing a representative for the victim in order to provide him with free legal aid. The need to exclude Part 4 of Article 14 of the Law "On Free Legal Aid" reasoned by the fact that the content of the right to representation of victims, as well as the right to defense of the suspect or accused, is not fully realized.

Key words: *victim, representative, free legal aid, criminal proceedings.*

Забезпечення належної правової процедури, надання своєчасної та якісної правової допомоги потерпілому визнається як пріоритет на міжнародному рівні. У Декларації основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою, схваленій резолюцією 40/34 Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада 1985 р. акцентовано увагу держав на сприянні тому, щоб судові та адміністративні процедури більшою мірою відповідали потребам жертв за допомогою: а) надання жертвам інформації про їхню роль та про обсяг прав, терміни проведення та хід судового розгляду та про результати розгляду їхніх справ, зокрема у випадках тяжких злочинів, а також у випадках, коли вони попросять про таку інформацію; б) забезпечення можливості викладу та розгляду думок і побажань жертв на відповідних етапах судового розгляду; в) надання належної допомоги жертвам протягом усього судового розгляду; г) вжиття заходів для зведення до мінімуму незручностей для жертви, охорони її особистого життя, забезпечення безпеки; д) уникнення невиправданих затримок при розгляді справ та виконанні рішень про компенсації жертвам (п. 6 Декларації) [1].

У підсумковому документі "Основні положення про роль адвокатів", прийнятому на VIII Конгресі ООН із попередження злочинності і поводження з правопорушниками 1990 р., вказано, що одним із стимулів для його розробки слугувала необхідність "поліпшення доступу до юстиції й справедливого ставлення, відшкодування шкоди, компенсації і допомоги для жертв злочину" [2]. Ми погоджуємося із таким підходом, бо він обумовлений тим, що складний зміст кримінального процесу вимагає від його учасників достатньої правової і психологічної підготовки і практичного досвіду її застосування. Потерпілий переважно не є юристом, тому він повинен отримувати фахову правничу допомогу, щоб мати змогу відстояти у сфері кримінального судочинства свої права і законні інтереси, бо в іншому випадку вони можуть залишитися декларативними. Не можна ігнорувати і ту обставину, що потерпілий у абсолютній більшості випадків є законослухняним громадянином, що постраждав від кримінально караних діянь правопорушників, яким не змогла запобігти держава. Більшість потерпілих осіб, які зазнали насильства, переживають посттравматичний стрес. Тому залишати потерпілих наодинці із проблемами відстоювання порушених прав у кримінальному судочинстві несправедливо та неетично. Це не відповідає ідеї верховенства права, яка підпорядковує діяльність держави забезпеченню, охороні та захисту прав людини.

Для покращення рівня захисту потерпілих в рамках кримінальних проваджень на всій території ЄС було ухвалено Директиву 2012/29/EU від 25 жовтня 2012 р. "Про встановлення мінімальних стандартів щодо прав, підтримки та захисту потерпілих від злочину. Згідно до ст. 13 Дирек-

тиви 2012 р. держави-члени ЄС повинні забезпечити доступ до правової допомоги потерпілим, які є сторонами кримінальних проваджень. Умови та правила доступу потерпілих до правової допомоги повинні визначатися національним правом [3].

У Конституції Україна декларує себе як правову та соціальну державу (ст. 1), проголошує принципи верховенства права (ст. 8), рівності перед законом і судом, змагальності (ст. ст. 21, 129) [4]. Ці ж засади ми знаходимо у КПК (ст. ст. 8, 10, 22) [5]. У ст. ст. 59, 131-2 Конституції України передбачено право кожного на професійну правничу допомогу вільно обраним захисником (адвокатом). У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно.

У кримінальному провадженні важливу роль у забезпеченні прав і законних інтересів як підозрюваного, обвинуваченого, так і потерпілого, є право на професійну правничу допомогу, зокрема, юридичні послуги фахівця у галузі права, який уповноважений на зайняття адвокатською діяльністю. У випадку представлення інтересів особи, щодо якої здійснюється кримінальне провадження, він виступає у статусі захисника (ст. 45 КПК). Якщо він надає правову допомогу потерпілому, то набуває статус його представника (ст. 58 КПК).

Закон України "Про безоплатну правничу допомогу" у ст. 3 визначає, що "право на безоплатну правничу допомогу – гарантована Конституцією України можливість громадянина України, іноземця, особи без громадянства, у тому числі біженця чи особи, яка потребує додаткового захисту, отримати в повному обсязі безоплатну первинну правничу допомогу, а також можливість певної категорії осіб отримати безоплатну вторинну правничу допомогу у випадках, передбачених цим Законом" [6]. Аналізуючи ст. 13 вказаного Закону, можна зробити висновок про те, що у кримінальному провадженні безоплатна вторинна правнича допомога для підозрюваних, обвинувачених надається у вигляді захисту. Відповідно, потерпіла особа користується правом на професійне представництво за кошти держави.

Слід вказати, що засада забезпечення права на захист щодо осіб, щодо яких здійснюється кримінальне провадження, гарантує їм можливості самозахисту через особисту реалізацію процесуальних прав, а також професійну правничу допомогу захисника. Слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд зобов'язані роз'яснити підозрюваному, обвинуваченому його права та забезпечити право на кваліфіковану правову допомогу з боку обраного ним або призначеного захисника. У випадках, передбачених законодавством, безоплатна правовова допомога підозрюваному, обвинуваченому надається за рахунок держави (ст. 20 КПК). Відповідно до вказної засади підозрюваний, обвинувачений мають право на першу вимогу отримати захисника і конфіденційно зустрітися із ним до першого допиту, а також після цього допиту; на участь захисника у проведенні допитів, інших процесуальних дій за участю його підзахисного; на відмову від захисника в будь-який момент кримінального провадження; на отримання правової допомоги захисника за рахунок держави у випадках, передбачених законодавством (п. 3 ч. 3 ст. 42 КПК).

Щодо потерпілого законодавець такої ретельності підходу не виявляє. Адже у чинному КПК аналогічної засади, яка б була присв'ячена захисту прав потерпілого, ми не знаходимо, хоча у ст. 2 цього Кодексу захист прав потерпілого від кримінальних правопорушень розташований на чільному місці серед завдань кримінального провадження. У п. 8 ч. 1 ст. 56 КПК лише закріплене право потерпілого мати представника та в будь-який момент кримінального провадження відмовитися від його послуг. Як бачимо із наведеного, право потерпілого на отримання правничої допомоги за кошти держави є неочевидним при співставленні вказаного формулювання із аналогічним правом підозрюваного, обвинуваченого (п. 3 ч. 3 ст. 42 КПК). Не знаходимо ми у КПК і обов'язку посадових осіб, які керують кримінальним провадженням, призначити представника для потерпілого у порядку забезпечення його безоплатною правничою допомогою, хоча у ст. 49 КПК такий припис і відповідний механізм закріплено щодо підозрюваного, обвинуваченого.

У ст. 14 Закону "Про безоплатну правничу допомогу" (станом на листопад

2024 р.) конкретизовано категорії осіб, що вправі отримувати безоплатну вторинну правничу допомогу. Здійснений аналіз вказаного переліку дозволив виявити категорії осіб, які, будучи потерпілими у кримінальному провадженні, можуть вимагати безоплатного представництва, складання процесуальних документів. Це, зокрема: 1) повнолітні особи, які перебувають під юрисдикцією України, якщо їхній середньомісячний дохід, розрахований відповідно до методики [7], затвердженої Міністерством юстиції України, не перевищує двох розмірів прожиткового мінімуму, а також особи з інвалідністю, які отримують пенсію або державну соціальну допомогу відповідно до законів України "Про державну соціальну допомогу особам з інвалідністю з дитинства та дітям з інвалідністю" і "Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та особам з інвалідністю", у розмірі, що не перевищує двох прожиткових мінімумів для працездатної особи; 2) діти; 3) особи, на яких поширюється дія Закону України "Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту"; 4) внутрішньо переміщені особи (громадяни України, іноземці або особи без громадянства, які перебувають на території України на законних підставах та мають право на постійне проживання в Україні, яких змусили залишити або покинути своє місце проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру (ст. 1 Закону "Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб"); 5) громадяни України, які проживають на тимчасово окупованій території або на території територіальних громад, що розташовані в районі проведення воєнних (бойових) дій або які перебувають в тимчасовій окупації, оточенні (блокуванні), – на представництво з питань, пов'язаних із захистом порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб (у тому числі про відшкодування шкоди, завданої внаслідок обмеження у здійсненні права власності на нерухоме майно або його знищення, пошкодження) у зв'язку із збройною агресією РФ та тимчасовою окупацією території України; 6) ветерани війни та члени сімей загиблих (померлих) ветеранів війни, члени сімей загиблих (померлих) Захисників і Захисниць України, особи, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною; 7) особи, які мають особливі трудові заслуги перед Батьківщиною, та особи, які належать до числа жертв нацистських переслідувань; 8) особи, які постраждали від торгівлі людьми, з питань, пов'язаних із захистом їхніх прав, визначених Законом України "Про протидію торгівлі людьми"; 9) особи, які постраждали від домашнього насильства або насильства за ознакою статі, з питань, пов'язаних із захистом їхніх прав, визначених законами України "Про запобігання та протидію домашньому насильству" і "Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків"; 10) потерпілі від кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості, катування або жорстокого поводження під час воєнних дій чи збройного конфлікту; 11) особи, стосовно яких згідно із Законом України "Про соціальний і правовий захист осіб, стосовно яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, та членів їхніх сімей" встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України (пп. 1, 2, 10, 14, 17, 19, 21-23, 28 ч. 1 ст. 14 Закону України "Про безоплатну правничу допомогу").

На нашу думку, вказані категорії осіб справді можуть вважатися вразливими і потребують соціально-економічної та правової допомоги від держави. Очевидно, що більшість із наведених підстав для отримання представництва за кошти держав пов'язані із збройною агресією РФ, тимчасовою окупацією територій України. Однак, у цілому, такий підхід законодавця до безоплатної правничої допомоги потерпілим від кримінальних правопорушень є обмежений, якщо його порівнювати із забезпеченням права на захист підозрюваних, обвинувачених. Тому, вважаємо, цей перелік потребує обґрунтованого розширення, зважаючи на закріплення права на безоплатний правовий захист для підозрюваних, обвинувачених у ст.ст. 49,

52-53, 330 КПК та у ст. 14 Закону "Про безоплатну правничу допомогу" у значно більшому обсязі.

Також варто вказати на те, що ефективність безоплатної правничої допомоги обмежена для таких категорій потерпілих, які отримують її через низький рівень доходу або як внутрішньо переміщені особи; як ветерани війни та члени сімей загиблих (померлих) ветеранів війни, члени сімей загиблих (померлих) Захисників і Захисниць України, особи, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною, жертви нацистських переслідувань, особи, стосовно яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України. Адже безоплатно правнича допомога надається вказаним категоріям осіб не більше шести разів протягом бюджетного періоду та одночасно не більше ніж за шістьма рішеннями про надання безоплатної вторинної правничої допомоги, прийнятими центрами з надання безоплатної правничої допомоги (ч. 4 ст. 14 Закону). Подібний "кількісний" параметр має бути скасований, аби зміст права на представництво для потерпілих осіб, як і право на захист підозрюваного, обвинуваченого, був втілений повноцінно, а не як формальний атрибут.

Ідеї розширення безплатного представництва потерпілого у кримінальному провадженні не суперечить покладення на прокурора функції представництва інтересів громадянина (загалом – фізичних осіб) у суді у випадках, якщо така особа не спроможна самостійно захистити свої порушені чи оспорювані права через недосягнення повноліття, недієздатність або обмежену дієздатність, а законні представники або органи, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси такої особи, не здійснюють або неналежним чином здійснюють її захист. Також потерпіла особа (окрім недієздатних) повинна надати прокурору письмову згоду на представництво у суді (ч. 2, 4 ст. 23 Закону "Про прокуратуру") [8]. По-перше, такий вид правового представництва передбачений лише для судових стадій кримінального процесу, не поширюючись на стадію досудового розслідування, де переважно відбувається встановлення обставин кримінального правопорушення, заподіяної шкоди, формування джерел доказів. По-друге, юридичними підставами для ініціативи прокурора є тільки неповноліття потерпілої особи, визнання її недієздатною або обмежено дієздатною, що звичайно, слушно, проте цілком недостатньо. З цього приводу варто звернутися до чинного КПК, який пов'язує представництво прокурором інтересів окремих категорій громадян також із таким фізичним станом чи матеріальне становищем, похилим віком, через які вони неспроможні самостійно захистити свої права (п. 12 ч. 2 ст. 36 КПК). Однак і цей більш розширений перелік підстав для прокурорського представництва потерпілих осіб істотно поступається забезпеченню права на безоплатну правничу допомогу для осіб, щодо яких ведеться кримінальне провадження, у ст.ст. 49, 52, 53, 330 КПК, Законі "Про безоплатну правничу допомогу".

Крім того, прокурор повинен виступити представником інтересів потерпілого тільки за відсутності у особи законних представників чи їх бездіяльності. Відомо, що як законні представники потерпілого можуть бути залучені батьки (усиновлювачі), а в разі їх відсутності – опікуни чи піклувальники особи, інші повнолітні близькі родичі чи члени сім'ї, а також представники органів опіки і піклування, установ і організацій, під опікою чи піклуванням яких перебуває неповнолітній, недієздатний чи обмежено дієздатний (ст.ст. 44, 59 КПК). Звичайно, маючи процесуальні повноваження та мотивацію для надання правової допомоги потерпілому, законні представники особи у переважній більшості випадків не мають для цього знань у сфері кримінального права та процесу, досвіду у їх застосуванні. Тож навіть формальна "видима" участь таких законних представників звільняє прокурора від судового представництва потерпілого.

Близьким до нашої позиції є висновок О. П. Герасимчука, який відзначає поширеність думки про достатній захист прокурором інтересів потерпілих в кримінальному процесі. Усталеною дотепер є думка, відповідно до якої права і законні інтереси потерпілого повинні захищати посадові особи, які ведуть процес, і для цього немає необхідності обов'язково залучати адвоката. Насправді ж прокурор не завжди

слідує забезпеченню приватних інтересів особи, якій злочином завдано шкоду. Як правило, він допомагає здійснити права потерпілого тоді, коли це зумовлене публічним інтересом. В інших випадках інтереси потерпілого можуть залишатись поза захистом [9].

Відстоювання прокурором публічно-правового інтересу може бути пов'язано також із відмовою прокурора від підтримання державного обвинувачення, якщо він дійде переконання, що пред'явлене особі обвинувачення не підтверджується (ст.ст. 340-341 КПК). У цьому випадку потерпілий взагалі залишається наодинці зі стороною захисту. Як слушно зазначає О. Г. Яновська, у КПК слід закріпити норму про те, що у випадку повної або часткової відмови прокурора від підтримання державного обвинувачення потерпілий має право заявити клопотання про підтримання обвинувачення в повному обсязі самостійно та про надання представника його інтересів за рахунок державних коштів [10]. Ця пропозиція, вважаємо, має бути врахована при регулюванні права на безоплатну правову допомогу для потерпілих.

Варто вказати, що Офіс Генерального прокурора у зв'язку із збройною агресією РФ щодо України ініціював створення національного Механізму підтримки потерпілих і свідків воєнних та інших міжнародних злочинів, частиною якого є також сприяння вказаним категоріям у доступі до безоплатної правової допомоги. Зокрема, у Концепції реалізації Механізму підтримки потерпілих і свідків воєнних та інших міжнародних злочинів від 11 квітня 2023 р. № 103 [11] передбачено створення відповідних робочих органів (Координаційного центру підтримки потерпілих і свідків як окремого самостійного структурного підрозділу у складі Офісу Генерального прокурора та регіональних координаторів), а також окреслено напрями їх діяльності. У названій Концепції акцентовано на потребах допомоги потерпілим особам, які є дітьми чи належать до осіб старшого віку, особам з особливими потребами, потерпілим від сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом, тортур, тяжких тілесних ушкоджень, членам сімей осіб, смерть яких була безпосередньо спричинена воєнним злочином. Посилена підтримка передбачена для потерпілих від тяжкого, особливо тяжкого воєнного злочину, потерпілих, щодо яких вчиняється кримінальне правопорушення на постійній основі, уразливих чи таких, до яких застосовувались погрози, залякування.

Вважаємо, що вказані категорії потерпілих однозначно повинні мати право на безоплатну правничу допомогу при сприянні з боку прокурорів. Наша думка співпадає із намірами держави, адже для потерпілих від воєнних злочинів заплановано надання таких правових послуг, як 1) роз'яснення потерпілим і свідкам їхніх прав у кримінальному провадженні; 2) допомога потерпілим і свідкам в отриманні юридичної консультації та представництві, включаючи направлення до центрів з надання безоплатної правової допомоги; 3) надання інформації про стан досудового розслідування та судового розгляду, час, дату, місце та результати будь-яких судових засідань відповідно до КПК України; 4) супроводження в суді.

На даний час вже діє Координаційний центр підтримки потерпілих і свідків. Також цього року було створено відділи організації підтримки потерпілих і свідків у прокуратурах дев'яти областей: Київській, Чернігівській, Сумській, Харківський, Луганській, Донецькій, Запорізькій, Херсонській та Миколаївській, завершено конкурс на 19 вакансій координаторів та 9 вакансій начальника відділу [12]. Сподіваємося, що робота новостворених органів буде ефективною і полегшить становище жертв воєнних злочинів, зробить легшим отримання ними правозахисту.

Висновки. Отже, за нашою оцінкою існуючий стан регулювання права потерпілого на правничу допомогу за кошти держави не відповідає засадам верховенства права, рівності, змагальності у кримінальному провадженні. Адже є явний дисбаланс між реалізацією інтересів потерпілого і підозрюваного та їх правом на професійну правничу допомогу у кримінальному провадженні.

Враховуючи проведений аналіз міжнародно-правових актів, чинного законодавства, наукових робіт, ми вважаємо за потрібне запропонувати законодавцю внести відповідні зміни до чинного КПК

і закріпити у п. 8 ч. 1 ст. 56, що потерпілий має право на професійну правничу допомогу представника за кошти держави, якщо: 1) потерпіла особа є недієздатною чи обмежено дієздатною; 2) через фізичну чи психічну травму, що є наслідком кримінального правопорушення, або психічні або фізичні вади не може самостійно реалізувати право на захист своїх законних інтересів; 3) підозрюваний, обвинувачений користується правом на безоплатну правничу допомогу і потерпілий вимагає реалізації такого ж права в рівних умовах; 4) прокурор повністю або частково відмовився від підтримання державного (публічного) обвинувачення; 5) є підстави для представництва потерпілого за кошти держави, визначені у Законі України "Про безоплатну правничу допомогу"; 6) слідчий, прокурор, слідчий суддя чи суд вирішить, що обставини кримінального провадження вимагають участі представника, а потерпілий не залучив його. У ст. 49 КПК для посадових осіб, які керують кримінальним провадженням, слід передбачити обов'язок та процедуру призначення представника для потерпілого у порядку забезпечення його безоплатною правничою допомогою, адже відповідний припис закріплено щодо підозрюваного, обвинуваченого. Таким чином, вважаємо, буде істотно посилено як юридичні, так і фактичні можливості потерпілих відновити свої порушені права. Засади верховенства права, рівності та змагальності сторін кримінального провадження вийдуть на якісно вищий рівень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою, схваленій резолюцією 40/34 ГА ООН від 29.11.1985 р. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/power.shtml.

2. Підсумковий документ "Основні положення про роль адвокатів", прийнятий на VIII Конгресі ООН із попередження злочинності і поводження з правопорушниками 1990 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/995_835.

3. Директива 2012/29/EU від 25.10.2012 р. "Про встановлення мінімальних стандартів щодо прав, підтримки та захисту потерпілих від злочину". URL: https://jurfem.com.ua/wp-content/uploads/2023/09/Директива-2012-92.pdf.

4. Конституція України: Закон від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text.

5. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text.

6. Закон України "Про безоплатну правничу допомогу" від 02.06.2011 р. № 3460-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#Text.

7. Методика розрахунку середньомісячного доходу для визначення належності осіб до суб'єктів права на безоплатну вторинну правничу допомогу від 15.05.2024 р. № 1445/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0714-24#Text.

8. Закон України "Про прокуратуру" від 14.10.2014 р. № 1697-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text.

9. Герасимчук О. П. Теоретичні та практичні аспекти професійного захисту потерпілого. URL: https://lj.oa.edu.ua/articles/2011/n1/11hoppzp.pdf.

10. Яновська О. Г. Особливості кримінальних проваджень у формі приватного обвинувачення за новим Кримінальним процесуальним кодексом України. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 1. С. 242–245.

11. Концепція реалізації Механізму підтримки потерпілих і свідків воєнних та інших міжнародних злочинів, затв. Наказом від 11.04.2023 р. № 103. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0103905-23#Text.

12. Долучайсь до розвитку системи підтримки потерпілих і свідків: оголошено набір у регіональні відділи. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/ dolucaisya-do-rozvitku-sistemi-pidtrimki-poterpilix-i-svidkiv-ogoloseno-nabir-u-regionalni-viddili.

REFERENCES:

1. Deklaratsiia osnovnykh pryntsypiv pravosuddia dlia zhertv zlochyniv ta zlovzhyvannia vladoiu, skhvalenii rezoliutsiieiu 40/34 HA OON vid 29.11.1985 [Declaration of Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power, adopted by UN GA Resolution 40/34 of 29.11.1985]. Retrieved from https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/power.shtml. [in Ukrainian].

2. Pidsumkovyi dokument "Osnovni polozhennia pro rol advokativ", pryiniatyi na VIII Konhresi OON iz poperedzhennia zlochynnosti i povodzhennia z pravoporushnykamy 1990 r. [The final document "Basic Provisions on the Role of Lawyers", adopted at the 8th UN Congress on the Prevention of Crime and the Treatment of Offenders in 1990]. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_835 [in Ukrainian].

3. Dyrektyva 2012/29/EU vid 25.10.2012 r. "Pro vstanovlennia minimalnykh standartiv shchodo prav, pidtrymky ta zakhystu poterpilykh vid zlochynu" [Directive 2012/29/EU of 25.10.2012 "Establishing minimum standards on the rights, support and protection of victims of crime"]. Retrieved from https://jurfem.com.ua/wp-content/uploads/2023/09/Директива-2012-92.pdf [in Ukrainian].

4. Konstytutsiia Ukrainy: Zakon vid 28.06.1996 r. № 254к/96-ВР [The Constitution of Ukraine: Law dated 06.28.1996 № 254к/96-ВР]. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text [in Ukrainian].

5. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy vid 13.04.2012 № 4651-VI [The Criminal Procedure Code of Ukraine dated 04.2012 № 4651-VI]. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/4651-17#Text [in Ukrainian].

6. Zakon Ukrainy "Pro bezoplatnu pravnychu dopomohu" vid 02.06.2011 r. № 3460-VI [Law of Ukraine "On Free Legal Aid" dated 02.06.2011 No. 3460-VI]. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#Text [in Ukrainian].

7. Metodyka rozrakhunku serednomisiachnoho dokhodu dlia vyznachennia nalezhnosti osib do subiektiv prava na bezoplatnu vtorynnu pravnychu dopomohu vid 15.05.2024 r. № 1445/5 [The method of calculating the average monthly income for determining the eligibility of persons to the subjects of the right to free secondary legal aid from 05.15.2024. No. 1445/5]. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0714-24#Text [in Ukrainian].

8. Zakon Ukrainy "Pro prokuraturu" vid 14.10.2014 r. № 1697-VII [Law of Ukraine "On the Prosecutor's Office" dated 14.10.2014 No. 1697-VII]. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text [in Ukrainian].

9. Herasymchuk, O. P. (2011). Teoretychni ta praktychni aspekty profesiinoho zakhystu poterpiloho [Theoretical and practical aspects of professional protection of the victim]. Retrieved from https://lj.oa.edu.ua/articles/2011/n1/11hoppzp.pdf [in Ukrainian].

10. Yanovska, O. H. (2013) Osoblyvosti kryminalnykh provadzhen u formi pryvatnoho obvynuvachennia za novym Kryminalnym protsesualnym kodeksom Ukrainy [Peculiarities of criminal proceedings in the form of private prosecution under the new Criminal Procedure Code of Ukraine]. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava – Journal of the Kyiv University of Law.* 1. 242–245 [in Ukrainian].

11. Kontseptsiia realizatsii Mekhanizmu pidtrymky poterpilykh i svidkiv voiennykh ta inshykh mizhnarodnykh zlochyniv, zatv. Nakazom vid 11.04.2023 r. № 103 [Concept for the implementation of the Mechanism for supporting victims and witnesses of war and other international crimes, approved by Order No. 103 of April 11, 2023]. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0103905-23#Text [in Ukrainian].

12. Doluchais do rozvytku systemy pidtrymky poterpilykh i svidkiv: oholosheno nabir u rehionalni viddily [Join the development of the victim and witness support system: recruitment for regional departments announced]. Retrieved from https://gp.gov.ua/ua/posts/dolucaisya-do-rozvitku-sistemi-pidtrimki-poterpilix-i-svidkiv-ogoloseno-nabir-u-regionalni-viddili [in Ukrainian].

ТРИБУНА МОЛОДИХ УЧЕНИХ

УДК 349.6:504.03:355.01
DOI https://doi.org/10.32782/2409-4544/2024-2/10

ПРАВОВІ ОСОБЛИВОСТІ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЕКОЛОГІЧНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ У СФЕРІ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ ТА ПІСЛЯВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ

Рубльова Оксана Володимирівна,
аспірантка юридичного факультету
ОНП «Організаційно-правове забезпечення
сталого розвитку України»
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0009-0008-3568-2861

Стаття присвячена дослідженню правових особливостей юридичної відповідальності за екологічні правопорушення у сфері земельних відносин в умовах воєнного стану та післявоєнного відновлення України. Мета статті – провести всебічний аналіз правових особливостей юридичної відповідальності за екологічні порушення в сфері земельних відносин в умовах воєнного стану та післявоєнного відновлення в Україні. У ході наукового дослідження використовувалися загальнонаукові методи пізнання, зокрема аналіз, синтез, систематизація, порівняння, індукція та дедукція. Результати дослідження показують, що військові дії, які розпочалися у 2022 році, значно посилили екологічні загрози в Україні, спричинивши масштабне забруднення вод, атмосфери та ґрунтів. Особливо серйозними наслідками стали екологічні втрати після підриву Каховської ГЕС у червні 2023 року. Для протидії цим викликам були внесені зміни до законодавчої бази, зокрема прийнята Постанова Кабінету Міністрів України № 326, що визначає порядок оцінки шкоди та збитків, завданих внаслідок збройної агресії. Однак, постанова має низку недоліків, таких як відсутність чітких механізмів фінансування відновлення екосистем, недостатня деталізація процесів відшкодування збитків, невизначеність термінів і відповідальності за екологічні порушення. З огляду на це, автори рекомендують удосконалення законодавства шляхом запровадження чітких визначень, механізмів і санкцій, які б регулювали екологічні правопорушення. Крім того, пропонується створити спеціалізовані екологічні суди для розгляду відповідних справ, впровадити обов'язкові екологічні аудити та розробити програми для комплексного відновлення земель, постраждалих внаслідок воєнних дій. Важливою умовою є розширення повноважень місцевих громад у прийнятті рішень щодо управління земельними ресурсами. Завершальним етапом має стати прийняття Екологічного кодексу України, який систематизує екологічне законодавство, забезпечуючи юридичну чіткість та сприяючи відновленню і захисту екосистем у постраждалих регіонах.

Ключові слова: *екологічне право, земельні ресурси, воєнний стан, екологічні збитки, відновлення екосистем.*

Rublova Oksana. Legal features of liability for environmental violations in the sphere of land relations during martial law and post-war recovery in Ukraine

The article examines the legal features of liability for environmental violations in the sphere of land relations during martial law and the post-war recovery of Ukraine. The purpose of the article is to conduct a comprehensive analysis of the legal aspects of liability for environmental violations in the field of land relations under the conditions of martial law and during the post-war reconstruction of Ukraine. The study employed general scientific methods of cognition, including analysis, synthesis, systematization, comparison, induction, and deduction. The results indicate that the military actions that began in 2022 significantly intensified environmental threats in Ukraine, causing large-scale pollution of water, air, and soil. Particularly severe consequences

include environmental losses following the destruction of the Kakhovka Hydroelectric Power Station in June 2023. To address these challenges, changes were introduced to the legislative framework, including the adoption of Resolution No. 326 by the Cabinet of Ministers of Ukraine, which outlines the procedure for assessing damage and losses caused by armed aggression. However, the resolution has several shortcomings, such as the absence of clear mechanisms for financing ecosystem restoration, insufficient detail in damage compensation processes, and uncertainty regarding timelines and liability for environmental violations. In this context, the authors recommend improving legislation by introducing precise definitions, mechanisms, and sanctions to regulate environmental violations. Additionally, the establishment of specialized environmental courts to handle such cases, the implementation of mandatory environmental audits, and the development of programs for the comprehensive restoration of land affected by military actions are proposed. Expanding the powers of local communities in managing land resources is also emphasized. A final step should involve adopting an Environmental Code of Ukraine to systematize environmental legislation, ensuring legal clarity and facilitating the recovery and protection of ecosystems in affected regions.

Key words: *environmental law, land resources, martial law, environmental damage, ecosystem restoration.*

Кожна війна неминуче перетворюється на екологічне лихо, залишаючи по собі руйнації не тільки матеріальні, але й наносячи шкоду навколишньому середовищу. В Україні воєнні дії тривають з 2014 року, однак масштаби екологічної шкоди значно зросли з початку повномасштабного вторгнення в 2022 році. Якщо майнові втрати можна кількісно оцінити та порахувати, то екологічні збитки часто залишаються поза увагою через їхню неочевидність і складність оцінки.

Для адекватного реагування на екологічні виклики, що виникають у результаті воєнних дій, необхідно мати ефективні правові механізми. Важливо не тільки визначити обсяг збитків, але й встановити чітку відповідальність за їх завдання, а також розробити процедури та методики, що дозволять не тільки компенсувати втрати, а й запобігти майбутнім екологічним катастрофам. Відшкодування екологічних збитків та відновлення пошкоджених територій вимагає чіткого розуміння того, хто та як повинен нести відповідальність в рамках національного та міжнародного права.

Питання правових особливостей юридичної відповідальності за екологічні правопорушення у сфері земельних відносин в умовах воєнного стану та післявоєнного відновлення України є достатньо дослідженим у вітчизняній науковій літературі. У представленому переліку джерел виявляється широкий спектр робіт, які висвітлюють різні аспекти зазначеної теми. Це свідчить про актуальність і багатогранність проблеми, особливо в контексті сучасних викликів, пов’язаних із військовою агресією та необхідністю відновлення країни.

Значний внесок у розвиток теми зробила У. В. Антонюк [1], яка проаналізувала механізми захисту екологічних прав в умовах військової агресії. У своєму дослідженні авторка підкреслює важливість розробки правових інструментів, які забезпечують баланс між екологічними та соціально-економічними потребами. Аналогічно, О. В. Бахур [2] приділив увагу особливостям земельних і екологічних правовідносин у воєнний період, наголошуючи на потребі нормативного врегулювання проблем, які виникають унаслідок збройних конфліктів. Важливими є також теоретичні напрацювання Т. Є. Харитонової та Є. С. Поліщука [10], які досліджують перспективи вирішення правових проблем у сфері земельних і природоресурсних відносин, зокрема щодо відновлення земель після воєнного стану. Міжнародний контекст додають роботи авторів, таких як M. Dolynska et al. [11], які порівнюють українські реалії з міжнародним досвідом. Дослідження підкріплюються сучасними публікаціями в інтернет-виданнях, таких як «Екодія» [5], що аналізують вплив війни на екологічні ресурси України, та матеріали, які розкривають новели земельного законодавства [4].

Експертна думка, відображена в роботах, таких як публікація Р. Стрільця [9], зосереджується на екологічних наслідках війни, вказуючи на катастрофічний вплив

бойових дій на довкілля. Окрім того, матеріали, представлені Міністерством захисту довкілля та природних ресурсів України [3], дозволяють оцінити актуальні загрози й вплив війни на природний баланс.

Особливе місце займає аналіз нормативно-правових актів, таких як Постанова Кабінету Міністрів України № 326 [6] щодо визначення шкоди, завданої агресією Росії, та закони України [7, 8], спрямовані на забезпечення продовольчої безпеки та врегулювання земельних питань у воєнний час. Ці документи закладають основу для формування правової відповідальності за порушення у сфері земельних відносин.

Особливість цього дослідження полягає в ідентифікації та систематизації змін у нормативно-правовій базі, спричинених воєнними діями в Україні з 2022 року. Воно включає визначення основних законодавчих недоліків, що обмежують ефективність відповідальності за екологічні збитки, та пропонує конкретні напрями для їх усунення.

Земельна реформа в Україні, розпочата після здобуття незалежності, продовжувалася понад 28 років і включала кілька значущих етапів. Основною метою реформи було врегулювання правил обігу земель сільськогосподарського призначення, що кульмінувало прийняттям важливих законодавчих змін у 2020 році. Ці зміни зняли довготривалий мораторій на продаж сільськогосподарських земель, що дозволило офіційно запустити ринок землі з 01 липня 2021 року. Відтоді українці отримали можливість купувати та продавати землі сільськогосподарського призначення, що раніше було обмежено. Однак з початком війни в 2022 році реалізація реформи була вимушено призупинена, що також негативно вплинуло на екологічну безпеку в регіоні [2].

На тлі воєнного стану, викликаного агресією Росії в Україні у 2022 році, виникають серйозні екологічні загрози, які несуть потенційну шкоду для земельних ресурсів країни. До списку основних екологічних загроз слід віднести:

Забруднення довкілля. Військові дії спричинили регулярне забруднення атмосферного повітря, водних ресурсів та ґрунту небезпечними речовинами [5].

Умисне знищення інфраструктури. Підрив Каховської ГЕС у червні 2023 року призвів до екологічної катастрофи з великими збитками сільському господарству, енергетиці, житловому фонду, транспортній інфраструктурі та загалом довкіллю. Загальні збитки оцінено в 146,4 млрд грн, затоплено 5 населених пунктів, зменшено об’єм води в Каховському водосховищі на 14,775 млрд куб. км, підтоплено 63689 га лісів [3].

Екоцид. Зафіксовано 257 випадків екоциду, включаючи підриви складів паливно-мастильних матеріалів, сховищ нафтопродуктів, авіаудари по підприємствах з використанням небезпечних хімічних речовин, пошкодження та руйнування очисних споруд, вилив стоків у водойми, пошкодження ґрунтового покриву, горіння лісів особливо на територіях природно-заповідного фонду [8, 9].

Звернення про екологічні збитки. Від початку воєнних дій в Україні до серпня 2023 року через мобільний додаток та вебресурс «ЕкоЗагроза» Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів надійшло понад 2500 звернень щодо наслідків воєнних дій для довкілля з оцінкою збитків у майже 2100 млрд грн [3].

Основний напрямок, який варто розглянути, полягає у законодавчому уточненні норм, що регулюють відповідальність за забруднення чи знищення земель у воєнний час. Необхідно забезпечити, що дії, які призводять до екологічної шкоди, наприклад, незаконне використання земель або забруднення токсичними речовинами, розглядаються як злочини, за які настає жорстка відповідальність [2].

Ключовим моментом є розробка механізмів, які б дозволили не тільки притягати винних до відповідальності, але й компенсувати збитки, завдані довкіллю. Це включає створення фондів для відновлення пошкоджених територій і систем ефективного моніторингу стану земель. Також важливою є міжнародна співпраця для забезпечення дотримання екологічних стандартів і притягнення до відповідальності міжнародних порушників [1].

Під час воєнного стану, оголошеного в Україні у відповідь на повномасштабне вторгнення Росії у 2022 році, було внесено низку правових змін, спрямованих

на адаптацію земельних відносин до воєнних реалій. Ці зміни включали зміну регулятивних механізмів ведення державного земельного кадастру, спрощення передачі земель у користування, а також адаптацію законодавства для підтримки сільського господарства та забезпечення продовольчої безпеки. Систематизуємо основні законодавчі зміни, які були прийняті під час воєнного стану у таблиці 1.

Постанова Кабінету Міністрів України № 326 від 20 березня 2022 року, яка набула чинності 21 березня 2022 року, встановлює детальний Порядок визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації. Цей документ спрямований на формалізацію механізмів оцінювання економічних та екологічних втрат, зокрема, збитків, завданих земельним ресурсам країни.

Постанова № 326 є ключовим елементом правової реакції України на збройну агресію, надаючи державним органам важливі інструменти для оцінки та відшкодування військових та екологічних збитків. Однак, попри те, розроблене нормативно-правове забезпечення має низку недоліків та неузгоджень, що не дозволяють реалізувати повний механізм юридичної відповідальності на практиці. Зокрема:

– постанова не визначає конкретних механізмів фінансування відновлення екосистем, які б могли забезпечити ефективне і своєчасне відшкодування шкоди;

– немає визначених термінів для здійснення відшкодувань або встановлення порядку відповідальності сторін у випадку екологічних інцидентів;

– документ не містить детального опису процесів і витрат на відновлення екосистем, що ускладнює планування та алокацію ресурсів;

– попри важливість адаптації до кліматичних змін, постанова не включає оновленої стратегії або конкретних дій, спрямованих на зменшення впливу кліматичних змін на екосистеми в умовах воєнного стану;

– не зазначено, як буде здійснюватися екологічний контроль у районах бойових дій та у постраждалих зонах, що ставить під загрозу дотримання екологічних стандартів [4].

Проблематика юридичної відповідальності за екологічні правопорушення в сфері земельних відносин вимагає ретельного перегляду та адаптації існуючих нормативно-правових рамок для реагування на нові виклики, що виникають зі зміною умов ведення військових дій та наслідків воєнних руйнувань. У відповідь на ці виклики, розглянемо наступні напрями удосконалення законодавства та практик, які б дозволили ефективно контролювати та мінімізувати

Таблиця 1

Законодавчі зміни в умовах воєнного стану в Україні [6–8]

Дата	Назва акта	Основні зміни
07.05.2022	Постанова КМУ "Деякі питання ведення та функціонування ДЗК в умовах воєнного стану" № 564	Припинення доступу до ДЗК в окремих регіонах на період воєнного стану та місяць після його завершення
10.05.2022	Постанова КМУ "Деякі питання регулювання земельних відносин" № 563	Призупинення пілотного проєкту щодо самостійного внесення відомостей до ДЗК розробниками документації із землеустрою
24.03.2022	Закон України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану" № 2145-IX	Внесення змін до умов оренди, суборенди та інших форм користування земельними ділянками
09.06.2022	Закон України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей регулювання земельних відносин в умовах воєнного стану" № 2247-IX	Запровадження спеціальних правил щодо володіння, користування та розпорядження землею на час війни
20.03.2022	Постанова КМУ "Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації" № 326	Встановлення процедури оцінки збитків завданих земельним ресурсам через збройну агресію.

екологічні ризики та забезпечити відповідальне використання природних ресурсів в контексті земельних відносин.

Уточнення законодавства з метою чіткого визначення юридичної відповідальності за екологічні правопорушення в земельних відносинах: необхідно змінити чинні закони, щоб вони включали конкретні визначення та санкції за порушення екологічних норм, особливо у контексті використання землі. Це дозволить ефективніше притягати до відповідальності за шкоду, завдану довкіллю під час воєнних дій та у післявоєнний період.

Запровадження спеціальних екологічних судів: створення судів, які спеціалізуватимуться на розгляді випадків екологічних правопорушень, забезпечить більш кваліфіковане і зосереджене вирішення спорів. Ці суди матимуть можливість швидше та ефективніше обробляти справи, що стосуються земельних порушень, та призначати адекватні компенсації за екологічну шкоду.

Введення обов'язкових екологічних аудитів для землекористувачів: запровадження системи аудитів, яка вимагатиме регулярної перевірки стану земель, що використовуються в комерційних та індустріальних цілях, для забезпечення їх відповідності екологічним нормам. Це допоможе зменшити ризик екологічних порушень та забезпечити більш тривале і стале використання природних ресурсів.

Розробка програми відновлення земель після воєнних конфліктів: організація державних та приватних інвестицій для відновлення земель, які постраждали внаслідок військових дій. Програма повинна включати не тільки фізичне відновлення територій, але й відновлення екосистем, покращення якості ґрунтів та введення стійких методів обробітку землі.

Впровадження штрафних санкцій з прогресивними шкалами для повторних порушень: узаконення більш суворих штрафів для тих, хто неодноразово порушує екологічні норми у земельних відносинах. Це стане додатковим стримуючим фактором і сприятиме більш відповідальному ставленню до використання земельних ресурсів.

Розширення прав і можливостей місцевих громад у прийнятті рішень щодо використання земель: надання більшої влади місцевим громадам у визначенні, як використовувати земельні ресурси, дозволить забезпечити більш ефективне та екологічно стале землекористування, враховуючи місцеві потреби та особливості [10].

Прийняття Екологічного кодексу в Україні є нагальною необхідністю, що виходить далеко за рамки простої формалізації існуючих законів. Кодекс стане основоположним документом, який систематизує і консолідує всі екологічні норми та правила в єдине цілісне положення, забезпечуючи юридичну чіткість і послідовність у їх застосуванні. Це сприятиме підвищенню рівня екологічної культури серед населення, підвищенню рівня залучення громадськості до процесів прийняття рішень та відповідальності за дотримання екологічних стандартів.

Введення єдиного Екологічного кодексу також сприятиме ліквідації правових розбіжностей і суперечностей, які існують між різними законодавчими актами. Це дозволить усунути правовий хаос, що часто виникає через накладення різноманітних норм і правил, а також забезпечить більш ефективне та швидке реагування на екологічні виклики сучасності. Кодекс закріпить принципи сталого розвитку, що об'єднають зусилля у сферах збереження природи, раціонального використання ресурсів та мінімізації впливу на довкілля.

Значення Екологічного кодексу для відновлення та захисту екосистем, особливо у постраждалих від конфліктів регіонах, не можна недооцінювати. Після завершення військових дій, важливо мати чіткий правовий механізм для відновлення зруйнованих природних територій та забезпечення їхньої тривалої стійкості. Кодекс може включати положення, які спрямовані на швидке відновлення флори та фауни, забезпечення біорізноманіття та відновлення природних екосистем.

Кодекс стане важливим інструментом для забезпечення екологічної безпеки країни, захисту здоров'я населення та зменшення ризиків від екологічних катастроф. Особливо це актуально в умовах глобальних змін клімату, коли забезпечення адаптації та мінімізація впливу негативних змін стає першочерговим завданням. Екологічний кодекс дозволить Україні ефективніше виконувати міжнародні зобов'язання, зокрема

у рамках Паризької угоди, сприяючи зменшенню викидів парникових газів та збереженню глобальної екологічної рівноваги.

Загалом, прийняття Екологічного кодексу не тільки сприятиме зміцненню правової бази в екологічній сфері, але й підвищить міжнародний авторитет України як держави, що дбає про сталий розвиток та екологічну відповідальність. Це створить передумови для залучення інвестицій в «зелені» проекти та підтримки від міжнародних організацій та партнерів [11].

Висновки. Військові дії, що розпочалися в 2022 році, значно збільшили екологічні загрози в Україні, зокрема через масштабне забруднення вод, атмосфери та ґрунтів, особливо після підриву Каховської ГЕС у червні 2023 року. З метою реагування на ці виклики, було внесено зміни до законодавчої бази. Основним документом у цій сфері є Постанова Кабінету Міністрів України № 326, яка встановлює порядок визначення шкоди та збитків, завданих внаслідок збройної агресії. Ця постанова забезпечує правові основи для оцінки економічних і екологічних втрат, проте виявилася недостатньо ефективною через відсутність чітких механізмів фінансування відновлення екосистем, нечіткі терміни для відшкодувань і відповідальності, а також недоліки в описі процесів відновлення.

Для удосконалення законодавчої бази рекомендується впровадити більш чіткі визначення та санкції для порушень екологічних норм, створити спеціалізовані екологічні суди для кваліфікованого вирішення спорів, ввести обов'язкові екологічні аудити та розробити комплексні програми для відновлення земель після воєнних конфліктів. Також важливо забезпечити більшу владу місцевим громадам у прийнятті рішень щодо використання земельних ресурсів. Завершальним етапом має стати прийняття Екологічного кодексу України, що систематизує всі екологічні норми в єдиний правовий акт, забезпечуючи юридичну чіткість і сприяючи відновленню та захисту екосистем у постраждалих регіонах.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Антонюк У.В. Захист екологічних прав в Україні в умовах військової агресії. Право та державне управління, 2022, № 3, 42–47. URL: http://pdu-journal.kpu.zp.ua/archive/3_2022/6.pdf

2. Бахур О.В. Особливості земельних та екологічних правовідносин в умовах воєнного стану. Академічні візії, № 22, 2023. DOI: http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.8420391

3. ЕкоЗагроза. Офіційний ресурс Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України. URL: https://ecozagroza.gov.ua

4. Новели земельного законодавства в умовах воєнного стану: адвокат Дмитро Навроцький. 13.06.2023. URL: https://advokatpost.com/novely-zemelnoho-zakonodavstva-v-umovakh-voiennoho-stanu-advokat-dmytro-navrotskyj/

5. Омельчук О. Природа та війна: як військове вторгнення росії впливає на довкілля України. Центр екологічних ініціатив «Екодія». URL: https://ecoaction.org.ua/pryroda-ta-vijna.html

6. Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації. Постанова Кабінету Міністрів України; Порядок від 20.03.2022 № 326. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/326-2022-%D0%BF#Text

7. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відновлення системи оформлення прав оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення та удосконалення законодавства щодо охорони земель: Закон України від 10.10.2022 р. № 2698-IX / Верховна Рада України. URL: http://surl.li/eqcxg

8. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану: Закон України від 24.03.2022 р. № 2145-IX / Верховна Рада України. URL: http://surl.li/cayfz

9. Стрілець Р. Екологічні наслідки війни в Україні. Українська правда, 2022, 22 червня. URL: https://life.pravda.com.ua/columns/2022/06/22/249216/

10. Харитонова Т.Є., Поліщук Є.С. Земельні, аграрні, екологічні, природоресурсні правовідносини та правовідносини у сфері альтернативної енергетики в умовах воєнного стану: правові проблеми та перспективи їх вирішення. Юридичний науковий електронний журнал, № 6/2023, 268–272. URL: http://lsej.org.ua/6_2023/61.pdf

11. Dolynska M., Yarmol L., Ilkiv N., Butynska R., Masin V. Theoretical and legal aspects of the regulation of environmental and land legal relations in the conditions of martial law in Ukraine. Naukovyi Visnyk Natsionalnoho Hirnychoho Universytetu, 2023, № 2. DOI: https://doi.org/10.33271/nvngu/2023-2/118

REFERENCES:

1. Antoniuk, U.V. (2022). Zakhyst ekolohichnykh prav v Ukraini v umovakh viiskovoi ahresii [Protection of environmental rights in Ukraine under conditions of military aggression]. *Pravo ta derzhavne upravlinnia*, (3), 42–47. Retrieved from: http://pdu-journal.kpu.zp.ua/archive/3_2022/6.pdf [in Ukrainian].

2. Bakhur, O.V. (2023). Osoblyvosti zemelnykh ta ekolohichnykh pravovidnosyn v umovakh voiennoho stanu [Features of land and environmental legal relations in martial law]. *Akademichni vizii*, (22). DOI: http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.8420391 [in Ukrainian].

3. EkoZahroza [EcoThreat]. (n.d.). Ofitsiinyi resurs Ministerstva zakhystu dovkillia ta pryrodnykh resursiv Ukrainy [Official resource of the Ministry of Environmental Protection and Natural Resources of Ukraine]. Retrieved from: https://ecozagroza.gov.ua [in Ukrainian].

4. Novely zemelnoho zakonodavstva v umovakh voiennoho stanu: advokat Dmytro Navrotskyi [Novelties of land legislation in martial law: lawyer Dmytro Navrotskyi]. (2023, June 13). Retrieved from: https://advokatpost.com/novely-zemelnoho-zakonodavstva-v-umovakh-voiennoho-stanu-advokat-dmytro-navrotskyj/ [in Ukrainian].

5. Omelchuk, O. (n.d.). Pryroda ta viina: yak viiskove vtorhnennia Rosii vplyvaie na dovkillia Ukrainy [Nature and war: how Russia's military invasion affects Ukraine's environment]. *Tsentr ekolohichnykh initsiatyv «EkoDiia»*. Retrieved from: https://ecoaction.org.ua/pryroda-ta-vijna.html [in Ukrainian].

6. Pro zatverdzhennia Poriadku vyznachennia shkhody ta zbytkiv, zavadanykh Ukraini vnaslidok zbroinoi ahresii Rosiiskoi Federatsii [Approval of the Procedure for assessing damage and losses caused to Ukraine as a result of the armed aggression of the Russian Federation]. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy, Poriadok vid 20.03.2022 № 326. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/326-2022-%D0%BF#Text [in Ukrainian].

7. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo vidnovlennia systemy oformlennia prav orendy zemelnykh dilianok silskohospodarskoho pryznachennia ta udoskonalennia zakonodavstva shchodo okhorony zemel [On amendments to some legislative acts of Ukraine on the restoration of the system of registration of lease rights to agricultural land plots and improvement of land protection legislation]. Zakon Ukrainy vid 10.10.2022 № 2698-IX / Verkhovna Rada Ukrainy. Retrieved from: http://surl.li/eqcxg [in Ukrainian].

8. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo stvorennia umov dlia zabezpechennia prodovolchoi bezpeky v umovakh voiennoho stanu [On amendments to some legislative acts of Ukraine on creating conditions for food security during martial law]. Zakon Ukrainy vid 24.03.2022 № 2145-IX / Verkhovna Rada Ukrainy. Retrieved from: http://surl.li/cayfz [in Ukrainian].

9.Strilets, R. (2022, June 22). Ekolohichni naslidky viiny v Ukraini [Environmental consequences of the war in Ukraine]. Ukrainska Pravda. Retrieved from: https://life.pravda.com.ua/columns/2022/06/22/249216/ [in Ukrainian].

10. Kharitonova, T.Ye., & Polishchuk, Ye.S. (2023). Zemelni, ahrarni, ekolohichni, pryrodoresursni pravovidnosyny ta pravovidnosyny u sferi alternatyvnoi enerhetyky v umovakh voiennoho stanu: pravovi problemy ta perspektyvy yikh vyrishennia [Land, agrarian, environmental, natural resource relations, and relations in the field of alternative energy under martial law: legal issues and prospects for their resolution]. *Yurydychnyi naukovyi elektronyi zhurnal*, (6), 268–272. Retrieved from: http://lsej.org.ua/6_2023/61.pdf [in Ukrainian].

11. Dolynska, M., Yarmol, L., Ilkiv, N., Butynska, R., & Masin, V. (2023). Theoretical and legal aspects of the regulation of environmental and land legal relations in the conditions of martial law in Ukraine. *Naukovyi Visnyk Natsionalnoho Hirnychoho Universytetu*, (2). DOI: https://doi.org/10.33271/nvngu/2023-2/118.

Наукове видання

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ ЧАСОПИС

№ 2 (23)

Коректура • Ірина Миколаївна Чудеснова

Комп’ютерна верстка • Оксана Іванівна Молодецька

Підписано до друку: 10.04.2024.
Формат 60х84/8. Гарнітура Verdana.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум. друк. арк. 9,53.
Замов. № 0125/080. Наклад 300 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.